

Kazalo

1	LINEARNI MEŠANI MODELI	1
1.1	Matematični model	2
2	LONGITUDINALNO VZORČENJE	3
2.1	Linearni model s fiksnimi vplivi	4
2.2	Linearni model za vsako osebo posebej	9
2.3	Mešani model s slučajnim vplivom na presečišče in naklon	13
2.4	Mešani model s slučajnim vplivom na presečišče	15
2.5	Modeliranje nekonstantne variance v LMM	17
2.6	Testiranje domnev	21
2.7	Napovedane vrednosti	22
2.8	Alternativni pristop z modeliranjem variančno-kovariančne matrike napak . .	26
3	VAJE	35
3.1	Število jajčnih foliklov	35

1 LINEARNI MEŠANI MODELI

Linearni mešani modeli (LMM) predstavljajo široko paleto modelov, v katerih so poleg **fiksni** **vplivov** vključeni tudi **slučajni vplivi**. Do sedaj smo se v linearnih modelih (LM) ukvarjali samo s fiksnimi vplivi, v katerih je za napake ϵ veljalo, da so slučajne, porazdeljene normalno $\epsilon \sim \mathbf{N}(\mathbf{0}, \Sigma = \sigma^2 \mathbf{I})$.

Ko dodamo v linearni model tudi slučajne vplive, nepojasnjeno variabilnost, ki je bila v LM pripisana napakam, razdelimo na dva dela: nepojasnjena variabilnost, ki jo lahko pripišemo znanim slučajnim vplivom, in preostanek nepojasnjene variabilnosti. V modelu poleg parametrov variančno-kovariančne matrike napak ocenjujemo še parametre **variančno-kovariančne matrike slučajnih vplivov**. S tem ne vplivamo na ocene parametrov modela za fiksne vplive, temveč samo na njihove standardne napake.

Slučajni vplivi so v LMM določeni glede na naravo zbiranja podatkov (načrt vzorčenja, poskusna zasnova). Za te podatke je značilno, da so na različne načine zbrani po skupinah.

Denimo, da imamo S skupin, $i = 1, \dots, S$, v vsaki skupini je n_i enot. Za podatke znotraj skupin velja, da so medsebojno odvisni, podatki med različnimi skupinami pa so medsebojno neodvisni. Najbolj pogosti načini zbiranja podatkov (vzorčenja) po skupinah so:

- **longitudinalne študije**: na istih enotah izvedemo meritve ob različnih časih. Slučajni vpliv je tu enota (npr. oseba, rastlina, predmet,...). Torej so skupine odvisnih podatkov določene s poskusnimi enotami, ki so v vzorec izbrane po principu slučajnosti. Merimo/opazujemo, kako se vrednost odzivne spremenljivke spreminja s časom pod različnimi pogoji, ki jih opisujejo ostale napovedne spremenljivke v modelu;

- **hierarhično vzorčenje**: npr. po principu slučajnosti vzorčimo šole na danem območju, znotraj šol po principu slučajnosti izberemo razrede ter znotraj razredov spet po principu slučajnosti izberemo učence (vzorčenje na več ravneh). Enota vzorčenja je učenec. V takem primeru v LMM vključimo dva slučajna vpliva: slučajni vpliv šola in slučajni vpliv **razred**, ki je gnezden znotraj šole.
- **poskusi s ponovljajočimi meritvami** (*repeated measures design*): istim enotam vzorčenja priredimo več različnih obravnavanj oz. jih opazujemo pod različnimi pogoji. Slučajni vpliv tudi v tem primeru predstavlja enota vzorčenja;
- poskusi, pri katerih poskusna zasnova vključuje tudi slučajne vplive kot je to pogosto uporabljena poskusna zasnova **popolni slučajni bloki** (*complete randomized block design*). Uporabo mešanih modelov v tem kontekstu v veliki meri povzema predmet Načrtovanje in analiza poskusov.

1.1 Matematični model

Analiziramo k fiksnih vplivov (v model je vključenih k regresorjev) in l slučajnih vplivov. Linearni mešani model za i -to skupino, $i = 1, \dots, S$, v kateri je n_i enot, zapišemo takole:

$$\mathbf{y}_i = \mathbf{X}_i\boldsymbol{\beta} + \mathbf{Z}_i\mathbf{u}_i + \boldsymbol{\varepsilon}_i, \quad (1)$$

$$\mathbf{u}_i \sim \mathbf{N}_l(\mathbf{0}, \boldsymbol{\Psi}),$$

$$\boldsymbol{\varepsilon}_i \sim \mathbf{N}_{n_i}(\mathbf{0}, \boldsymbol{\Sigma}_i = \sigma^2 \boldsymbol{\Lambda}_i).$$

- \mathbf{y}_i je vektor vrednosti odzivne spremenljivke iz i -te skupine dimenzije $n_i \times 1$;
- \mathbf{X}_i je **modelska matrika fiksnih vplivov** za opazovanja iz i -te skupine dimenzije $n_i \times (k + 1)$;
- $\boldsymbol{\beta}$ je vektor parametrov modela za fiksne vplive dimenzije $(k + 1) \times 1$;
- \mathbf{Z}_i je **modelska matrika slučajnih vplivov** za opazovanja iz i -te skupine dimenzije $n_i \times l$;
- \mathbf{u}_i je vektor slučajnih vplivov za i -to skupino dimenzije $l \times 1$;
- $\boldsymbol{\varepsilon}_i$ je vektor napak za i -to skupino dimenzije $n_i \times 1$ (*within-group error vector*);
- $\boldsymbol{\Psi}$ je variančno-kovariančna matrika slučajnih vplivov dimenzije $l \times l$;

- $\sigma^2 \mathbf{\Lambda}_i$ je variančno-kovariančna matrika napak za i -to skupino dimenzije $n_i \times n_i$; v osnovnem linearnem mešanem modelu predpostavimo neodvisne napake s konstantno varianco, kar pomeni, da je $\mathbf{\Lambda}_i = \mathbf{I}$.

Predpostavimo, da so za vsako skupino i , $i = 1, \dots, S$ slučajni vplivi u_i in napake ε_i medsebojno neodvisni, prav tako velja, da so neodvisni slučajni vplivi u_i med različnimi skupinami, enako velja za napake ε_i različnih skupin.

Slučajne vplive v LMM vključimo kot **slučajne spremenljivke**, za katere predpostavimo, da so porazdeljene po normalni porazdelitvi $\mathbf{u}_i \sim \mathbf{N}_l(\mathbf{0}, \mathbf{\Psi})$ in so neodvisne med sabo. V LMM ocenjujemo parametre variančno-kovariančne matrike slučajnih vplivov $\mathbf{\Psi}$ in tudi napovedi slučajnih vplivov \mathbf{u}_i .

Za oceno parametrov LMM se standardno uporablja metoda REML (*REstricted Maximum Likelihood method*), ki v primeru majhnih vzorcev zmanjša pristranskost ML ocen za komponente variance slučajnih vplivov in za varianco napak. Če primerjamo modele z različnim številom parametrov β za fiksne vplive med sabo, moramo parametre modela oceniti po ML metodi.

2 LONGITUDINALNO VZORČENJE

Analizirali bomo podatke iz podatkovnega okvira `Orthodont` v paketu `nlme` (Pinheiro in Bates, 2000). Imamo podatke za 27 otrok (16 fantov in 11 deklet), ki so jih spremljali od starosti 8 do 14 let. Vsaki dve leti so jim izmerili razdaljo med dvema točkama lobanje, ki sta dobro določljivi na rentgenskem posnetku (`distance`), ta razdalja je ortodontsko zanimiva. Zanima nas `distance` v odvisnosti od starosti (`age`) in spola (`Sex`) otrok.

```
> library(nlme)
> head(Orthodont)
```

```
Grouped Data: distance ~ age | Subject
  distance age Subject  Sex
1    26.0   8     M01 Male
2    25.0  10     M01 Male
3    29.0  12     M01 Male
4    31.0  14     M01 Male
5    21.5   8     M02 Male
6    22.5  10     M02 Male
```

```
> class(Orthodont)
```

```
[1] "nfnGroupedData" "nfGroupedData"  "groupedData"    "data.frame"
```

Podatkovni okvir `Orthodont` je vrste `data.frame` in hkrati vrste `groupedData`, kar pomeni, da je med podatki definirana struktura, ki poveže podatke za `distance` v odvisnosti od `age` za istega otroka: `distance ~ age | Subject`. Ta podatkovni okvir je hkrati tudi vrste `nfGroupedData`, kar pomeni, da je odzivna spremenljivka `distance` številska, grupiranje podatkov je narejeno na podlagi ene opisne spremenljivke tipa faktor `Subject`; hkrati je tudi vrste `nfnGroupedData`, kar pomeni, da je napovedna spremenljivka `age` številska.

2.1 Linearni model s fiksnimi vplivi

Zanima nas vpliv spola, starosti in njune interakcije na `distance`.

Analizo podatkov bomo začeli tako, da dejstva, da so podatki v času izmerjeni na istem otroku, ne bomo upoštevali. Tako podatke grafično prikazuje Slika 1. Vidimo, da lahko za prvi približek privzamemo, da `distance` s časom linearno narašča, slika kaže tudi vpliv spola.

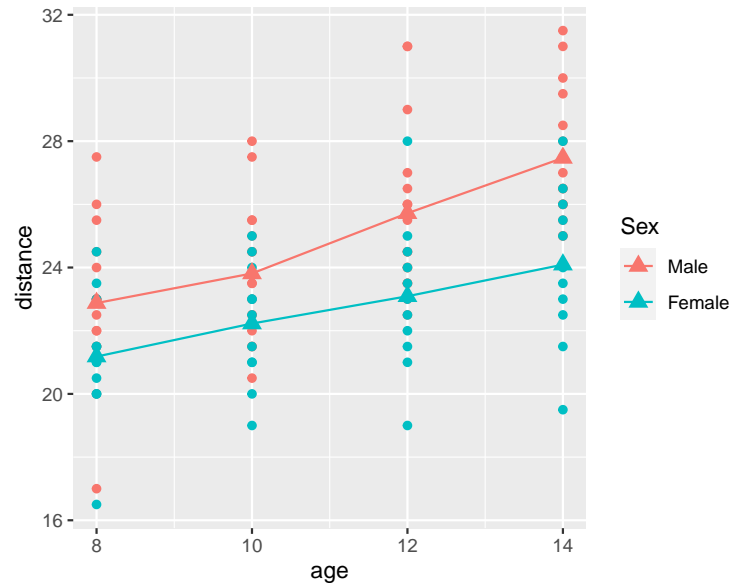
```
> library(ggplot2)
> library(dplyr)
> # pripravimo podatke za grafični prikaz povprečij po skupinah
> # določenih glede na starost in spol
> gd <- Orthodont %>% group_by(age, Sex) %>% summarise(distance = mean(distance))
> gd
```

A tibble: 8 x 3

Groups: age [4]

	age	Sex	distance
	<dbl>	<fct>	<dbl>
1	8	Male	22.9
2	8	Female	21.2
3	10	Male	23.8
4	10	Female	22.2
5	12	Male	25.7
6	12	Female	23.1
7	14	Male	27.5
8	14	Female	24.1

```
> ggplot(data=as.data.frame(Orthodont), aes(x=age, y=distance, col=Sex)) +
+   geom_point() + geom_point(data = gd, size = 3, shape = 17) +
+   geom_line(data=gd)
```


Slika 1: Odvisnost `distance` od `age` glede na `Sex`, lomljeni črti povezujeta povprečja po `age`

Podatke za `age` bomo centrirali, od vseh starosti bomo odšteli povprečje, torej `age-11`. Razloga sta dva, interpretacija parametra β_0 na centriranih podatkih za `age` je smiselna, saj ocenjujemo povprečje za `distance` pri povprečni starosti; ta parameter ni koreliran z naklonom, kar pomeni, da se s centriranjem v splošnem znebimo tudi korelacije med ocenama parametrov β_0 in β_1 ($Cov(b_0, b_1) = -\sigma^2 \bar{x} / S_{xx}$).

Za ilustracijo, kako centriranje vpliva na variančno-kovariančno matriko ocen parametrov, naredimo model na necentriranih in centriranih podatkih za `age`:

```
> mod.lm0<-lm(distance~age*Sex, data=Orthodont)
> round(vcov(mod.lm0), 2)
```

	(Intercept)	age	SexFemale	age:SexFemale
(Intercept)	2.01	-0.18	-2.01	0.18
age	-0.18	0.02	0.18	-0.02
SexFemale	-2.01	0.18	4.92	-0.43
age:SexFemale	0.18	-0.02	-0.43	0.04

```
> mod.lm<-lm(distance~I(age-11)*Sex, data=Orthodont)
> round(vcov(mod.lm), 2)
```

	(Intercept)	I(age - 11)	SexFemale	I(age - 11):SexFemale
(Intercept)	0.08	0.00	-0.08	0.00
I(age - 11)	0.00	0.02	0.00	-0.02
SexFemale	-0.08	0.00	0.20	0.00
I(age - 11):SexFemale	0.00	-0.02	0.00	0.04

```
> summary(mod.lm)
```

Call:

```
lm(formula = distance ~ I(age - 11) * Sex, data = Orthodont)
```

Residuals:

Min	1Q	Median	3Q	Max
-5.6156	-1.3219	-0.1682	1.3299	5.2469

Coefficients:

	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)
(Intercept)	24.9687	0.2821	88.504	< 2e-16 ***
I(age - 11)	0.7844	0.1262	6.217	1.07e-08 ***
SexFemale	-2.3210	0.4420	-5.251	8.05e-07 ***
I(age - 11):SexFemale	-0.3048	0.1977	-1.542	0.126

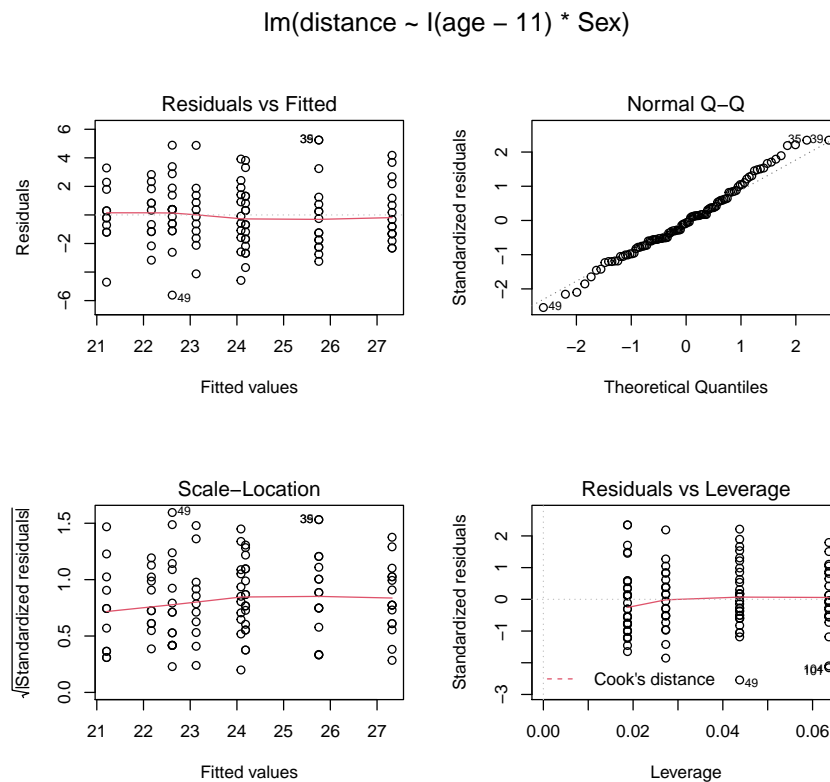
Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

Residual standard error: 2.257 on 104 degrees of freedom

Multiple R-squared: 0.4227, Adjusted R-squared: 0.4061

F-statistic: 25.39 on 3 and 104 DF, p-value: 2.108e-12

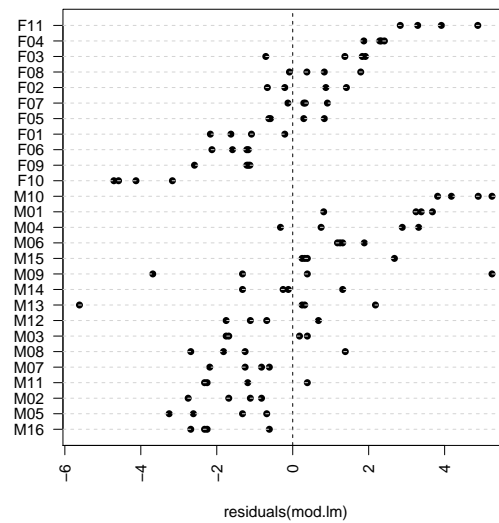
Rezultati za mod.lm kažejo, da je interakcija med age in Sex neznačilna ($p = 0.126$), vpliva spola in starosti sta statistično značilna. Z modelom je pojasnjene 42.2 % variabilnosti odzivne spremenljivke.

Slika 2: Ostanke za `mod.lm`

V ostankih modela `mod.lm` na Sliki 2 se pokaže rahlo odstopanje od normalne porazdelitve v zgornjem repu porazdelitve, sicer je model sprejemljiv. Poglejmo ostanke še drugače - narišimo ostanke za vsako osebo posebej. Najprej bomo uporabili funkcijo `stripchart` (Slika 3). Malo drugačen, vendar v tem primeru preglednejši grafični prikaz, naredimo s funkcijo `bwplot` iz paketa `lattice` (Slika 4). Opomba: okvirji z ročaji so narisani samo na štirih podatkih, vendar je Slika 4 bolj nazorna kot Slika 3.

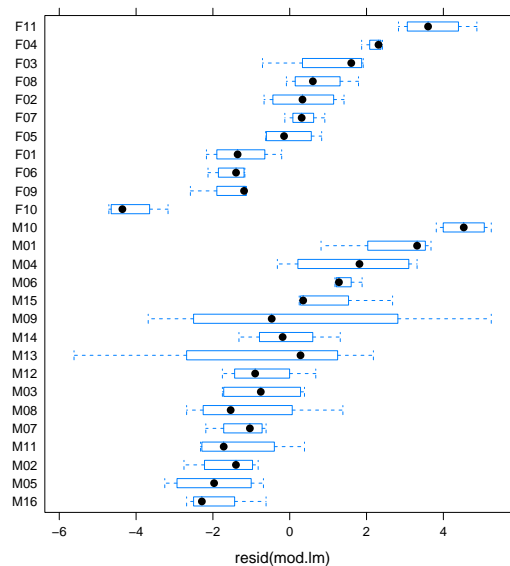
Na Slikah 3 in 4 vidimo, da so ostanke odvisni od osebe, kar pomeni, da `mod.lm` ni sprejemljiv. V okviru `lm` modelov odpravljanje te pomanjkljivosti ni mogoče.

```
> stripchart(residuals(mod.lm) ~ Subject, vertical = F, pch=16, las=2,
+           data = Orthodont)
> abline(v=0, lty=2); abline(h=c(1:27), col="lightgrey", lty=2)
```


Slika 3: Ostanke za `mod.lm` razdeljeni v skupine po Subject

```
> library(lattice)
> bwplot(getGroups(Orthodont)~resid(mod.lm))
```

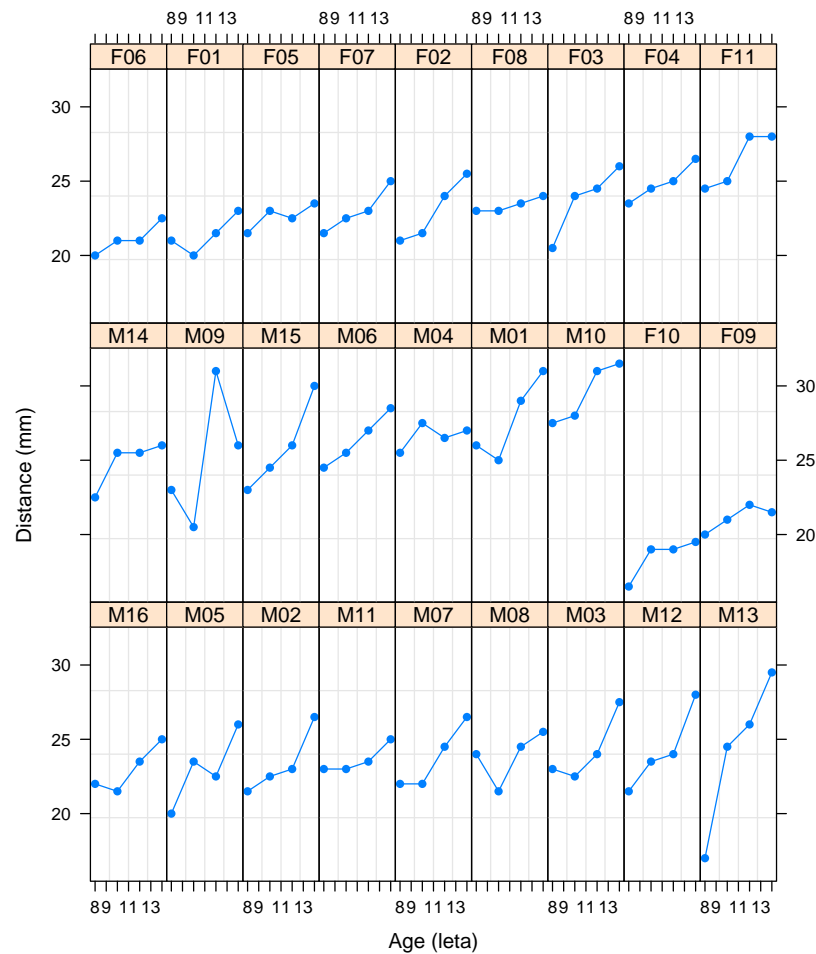

Slika 4: Okvirji z ročaji za ostanke za `mod.lm` razdeljeni v skupine po Subject

2.2 Linearni model za vsako osebo posebej

Narišimo odvisnost `distance` od `age` za vsako osebo posebej (Slika 5). Ker je podatkovni okvir `Orthodont` vrste `nfnGroupedData`, ustrezno sliko vrne kar funkcija `plot`.

```
> plot(Orthodont, ylab="Distance (mm)", xlab="Age (leta)", pch=16)
```


Slika 5: Odvisnost `distance` od `age` za vsako osebo (`Subject`) posebej

Grafi na Sliki 5 kažejo, da je linearna odvisnost `distance` od `age` sprejemljiva. Vizualno se presečišča in nakloni precej razlikujejo med osebami. Med podatki so za vsako osebo le štiri meritve v času, kar je za modeliranje odvisnosti od časa zelo malo.

Da bomo v nadaljevanju lažje razumeli vključevanje slučajnih vplivov v model, naredimo model za vsako osebo posebej. V paketu `nlme` uporabimo funkcijo `lmList`, ki za podatkovne okvire vrste `groupedData` izračuna modele za vsako skupino podatkov; v primeru `Orthodont` so skupine določene s spremenljivko `Subject`.

```
> mod.list<-lmList(distance~I(age-11), data=Orthodont)
> summary(mod.list)
```

Call:

```
Model: distance ~ I(age - 11) | Subject
Data: Orthodont
```

Coefficients:

(Intercept)

	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)
M16	23.000	0.6550198	35.11344	7.229908e-39
M05	23.000	0.6550198	35.11344	7.229908e-39
M02	23.375	0.6550198	35.68594	3.127804e-39
M11	23.625	0.6550198	36.06761	1.801423e-39
M07	23.750	0.6550198	36.25845	1.369868e-39
M08	23.875	0.6550198	36.44928	1.043080e-39
M03	24.250	0.6550198	37.02178	4.641294e-40
M12	24.250	0.6550198	37.02178	4.641294e-40
M13	24.250	0.6550198	37.02178	4.641294e-40
M14	24.875	0.6550198	37.97595	1.234662e-40
M09	25.125	0.6550198	38.35762	7.332650e-41
M15	25.875	0.6550198	39.50262	1.580399e-41
M06	26.375	0.6550198	40.26596	5.812844e-42
M04	26.625	0.6550198	40.64763	3.548813e-42
M01	27.750	0.6550198	42.36513	4.059867e-43
M10	29.500	0.6550198	45.03681	1.633487e-44
F10	18.500	0.6550198	28.24342	5.063500e-34
F09	21.125	0.6550198	32.25093	5.809918e-37
F06	21.125	0.6550198	32.25093	5.809918e-37
F01	21.375	0.6550198	32.63260	3.173132e-37
F05	22.625	0.6550198	34.54094	1.692434e-38
F07	23.000	0.6550198	35.11344	7.229908e-39
F02	23.000	0.6550198	35.11344	7.229908e-39
F08	23.375	0.6550198	35.68594	3.127804e-39
F03	23.750	0.6550198	36.25845	1.369868e-39
F04	24.875	0.6550198	37.97595	1.234662e-40
F11	26.375	0.6550198	40.26596	5.812844e-42

I(age - 11)

	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)
M16	0.550	0.2929338	1.8775576	6.584707e-02
M05	0.850	0.2929338	2.9016799	5.361639e-03
M02	0.775	0.2929338	2.6456493	1.065760e-02
M11	0.325	0.2929338	1.1094659	2.721458e-01
M07	0.800	0.2929338	2.7309929	8.511442e-03
M08	0.375	0.2929338	1.2801529	2.059634e-01

M03	0.750	0.2929338	2.5603058	1.328807e-02
M12	1.000	0.2929338	3.4137411	1.222240e-03
M13	1.950	0.2929338	6.6567951	1.485652e-08
M14	0.525	0.2929338	1.7922141	7.870160e-02
M09	0.975	0.2929338	3.3283976	1.577941e-03
M15	1.125	0.2929338	3.8404587	3.247135e-04
M06	0.675	0.2929338	2.3042752	2.508117e-02
M04	0.175	0.2929338	0.5974047	5.527342e-01
M01	0.950	0.2929338	3.2430540	2.030113e-03
M10	0.750	0.2929338	2.5603058	1.328807e-02
F10	0.450	0.2929338	1.5361835	1.303325e-01
F09	0.275	0.2929338	0.9387788	3.520246e-01
F06	0.375	0.2929338	1.2801529	2.059634e-01
F01	0.375	0.2929338	1.2801529	2.059634e-01
F05	0.275	0.2929338	0.9387788	3.520246e-01
F07	0.550	0.2929338	1.8775576	6.584707e-02
F02	0.800	0.2929338	2.7309929	8.511442e-03
F08	0.175	0.2929338	0.5974047	5.527342e-01
F03	0.850	0.2929338	2.9016799	5.361639e-03
F04	0.475	0.2929338	1.6215270	1.107298e-01
F11	0.675	0.2929338	2.3042752	2.508117e-02

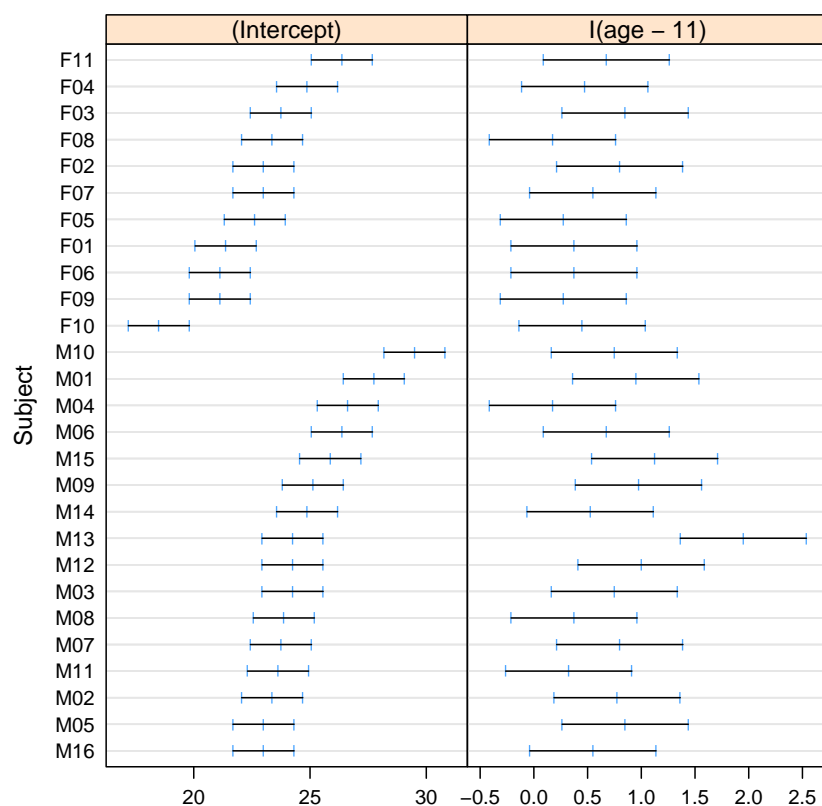
Residual standard error: 1.31004 on 54 degrees of freedom

V `mod.list` je ocenjenih 54 parametrov za premice in skupna standardna napaka $\hat{\sigma} = 1.310$ (`Residual standard error`). Ta standardna napaka je precej manjša kot za `mod.lm`, kjer je $\hat{\sigma} = 2.257$. Intervale zaupanja za β_0 in β_1 za vsako osebo posebej vrne funkcija `intervals`, njihov grafični prikaz je na Sliki 6.

Slika 6 kaže velike razlike med ocenami parametra β_0 (presečišče) po osebah, torej velike razlike v pričakovani vrednosti `distance` pri starosti 11 let med osebami. Veliko intervalov zaupanja za parameter β_0 se ne prekriva. Taki rezultati nakazujejo smiselno vključitev slučajnega vpliva, ki podaja variabilnost ocene parametra β_0 med osebami.

Intervali zaupanja za β_1 se za vse osebe, razen za M13, prekrivajo, kar kaže na to, da je razlika v naklonih manjša. Zato je vključitev slučajnega vpliva, ki podaja variabilnost ocene parametra β_1 med osebami, morda nepotrebna.

```
> plot(intervals(mod.list))
```


Slika 6: Intervali zaupanja za parametre modelov odvisnosti *distance* od *age* za vsakega od 16 fantov in 11 deklet

2.3 Mešani model s slučajnim vplivom na presečišče in naklon

Naredili bomo mešani model, v katerega bomo najprej vključili fiksna vpliva **Sex** in **age-11** ter njuno interakcijo, in dva slučajna vpliva: slučajni vpliv osebe (**Subject**) na presečišče in slučajni vpliv osebe na naklon. Za i -to osebo, $i = 1, \dots, S = 27$, v času t , $t = 1, \dots, 4$, zapišemo model takole:

$$distance_{it} = \beta_0 + \beta_1 Sex_i + \beta_2 (age_{it} - 11) + \beta_3 Sex_i (age_{it} - 11) + u_{i0} + u_{i1} (age_{it} - 11) + \varepsilon_{it}$$

ali pa

$$distance_{it} = (\beta_0 + u_{i0}) + \beta_1 Sex_i + (\beta_2 + u_{i1})(age_{it} - 11) + \beta_3 Sex_i (age_{it} - 11) + \varepsilon_{it}, \quad (2)$$

$$\mathbf{u}_i \sim \mathbf{N}_2(\mathbf{0}, \Psi), \quad \varepsilon_i \sim \mathbf{N}_4(\mathbf{0}, \sigma^2).$$

V enačbi (2) u_{i0} predstavlja slučajni vpliv osebe na presečišče, u_{i1} pa slučajni vpliv osebe na naklon. V tem primeru je variančno-kovariančna matrika slučajnih vplivov dimenzije 2×2 :

$$\Psi = \begin{pmatrix} \sigma_{u_0}^2 & Cov(u_0, u_1) \\ Cov(u_0, u_1) & \sigma_{u_1}^2 \end{pmatrix}. \quad (3)$$

V LMM poleg parametrov β in σ ocenjujemo tudi varianci slučajnih vplivov $\sigma_{u_0}^2$ in $\sigma_{u_1}^2$, kovarianco slučajnih vplivov $Cov(u_0, u_1)$ ter slučajne vplive u_{i0} in u_{i1} , $i = 1, \dots, S = 27$. Za napake najprej predpostavimo, da so neodvisne med sabo. Prav tako so medsebojno neodvisni slučajni vplivi med skupinami. Predpostavimo tudi, da so napake in slučajni vplivi skupin neodvisni.

Za izračun ocen parametrov LMM uporabimo funkcijo `lme` iz paketa `nlme`. Slučajna vpliva definiramo z argumentom `random=~I(age-11)|Subject`, kar pomeni vključitev dveh slučajnih vplivov, slučajni vpliv osebe na presečišče in slučajni vpliv osebe na naklon.

```
> mod.lme1<-lme(distance~I(age-11)*Sex, random=~I(age-11)|Subject,
+               data=Orthodont, method="REML")
```

```
> summary(mod.lme1)
```

Linear mixed-effects model fit by REML

Data: Orthodont

	AIC	BIC	logLik
	448.5817	469.7368	-216.2908

Random effects:

Formula: ~I(age - 11) | Subject

Structure: General positive-definite, Log-Cholesky parametrization

	StdDev	Corr
(Intercept)	1.8303267	(Intr)
I(age - 11)	0.1803454	0.206
Residual	1.3100397	

Fixed effects: distance ~ I(age - 11) * Sex

	Value	Std.Error	DF	t-value	p-value
(Intercept)	24.968750	0.4860007	79	51.37596	0.0000
I(age - 11)	0.784375	0.0859995	79	9.12069	0.0000
SexFemale	-2.321023	0.7614168	25	-3.04829	0.0054
I(age - 11):SexFemale	-0.304830	0.1347353	79	-2.26243	0.0264

Correlation:

	(Intr)	I(g-11)	SexFml
I(age - 11)	0.102		
SexFemale	-0.638	-0.065	
I(age - 11):SexFemale	-0.065	-0.638	0.102

Standardized Within-Group Residuals:

	Min	Q1	Med	Q3	Max
	-3.168078485	-0.385939135	0.007103929	0.445154686	3.849463229

Number of Observations: 108

Number of Groups: 27

Ocene parametrov se ob osnovni nastavitvi funkcije izračunajo po metodi omejenega največjega verjetja (REML). Izpis za `lme` model v prvem delu poda vrednosti kriterijskih funkcij AIC in BIC ter logaritem verjetja. V drugem delu **Random effects** dobimo ocene za variančno-kovariančno matriko slučajnih vplivov $\hat{\Psi}$, izražene s standardnimi odkloni: $\hat{\sigma}_{u_0} = 1.830$, $\hat{\sigma}_{u_1} = 0.180$ in $Cor(u_0, u_1) = 0.206$. Ocena za standardni odklon napak je $\hat{\sigma} = 1.31$, kar je isto kot pri modelu `mod.list`.

V tretjem delu izpisa so ocene parametrov fiksnih vplivov v taki obliki kot pri `lm` modelu. Sledi simetrična matrika korelacijskih koeficientov med ocenami parametrov fiksnih vplivov, izpisani so samo členi pod diagonalo.

V primerjavi z `mod.lm` se v `mod.lme1` pokaže statistično značilna tudi interakcija (age-

11)*Sex ($p = 0.0264$). To pomeni, da se `distance` pri dekletih spreminja s starostjo drugače kot pri fantih, kar lahko opazimo tudi na Sliki 5.

2.4 Mešani model s slučajnim vplivom na presečišče

Ocena standardnega odklona za slučajni vpliv osebe na naklon premice je za en velikostni red manjša kot ocena standardnega odklona slučajnega vpliva na presečišče, zato bomo preverili, ali je slučajni vpliv osebe na naklon statistično pomemben. Naredimo model `mod.lme2` s samo enim slučajnim vplivom: oseba vpliva preko slučajnega vpliva samo na presečišče. V tem primeru bo argument za slučajni vpliv `random= ~ 1|Subject`. Fiksni vplivi v modelu so isti, zato parametre modela ponovno ocenimo po metodi omejenega največjega verjetja REML.

```
> mod.lme2<-lme(distance~I(age-11)*Sex, random=~1|Subject,data=Orthodont)
```

S primerjavo modelov `mod.lme1` in `mod.lme2` testiramo ničelno domnevo, da je varianca slučajnega vpliva osebe na naklon enaka 0.

```
> anova(mod.lme1, mod.lme2)
```

	Model	df	AIC	BIC	logLik	Test	L.Ratio	p-value
mod.lme1	1	8	448.5817	469.7368	-216.2908			
mod.lme2	2	6	445.7572	461.6236	-216.8786	1 vs 2	1.175588	0.5556

Pokaže se, da slučajnega vpliva osebe na naklon v modelu ni potrebno upoštevati ($p = 0.5556$). Torej naprej analiziramo `mod.lme2`.

```
> summary(mod.lme2)
```

Linear mixed-effects model fit by REML

Data: Orthodont

	AIC	BIC	logLik
	445.7572	461.6236	-216.8786

Random effects:

Formula: ~1 | Subject

(Intercept) Residual

StdDev: 1.816214 1.386382

Fixed effects: distance ~ I(age - 11) * Sex

	Value	Std.Error	DF	t-value	p-value
(Intercept)	24.968750	0.4860008	79	51.37595	0.0000
I(age - 11)	0.784375	0.0775011	79	10.12082	0.0000
SexFemale	-2.321023	0.7614168	25	-3.04829	0.0054

```
I(age - 11):SexFemale -0.304830 0.1214209 79 -2.51052 0.0141
```

```
Correlation:
```

```

              (Intr) I(g-11) SexFml
I(age - 11)      0.000
SexFemale      -0.638  0.000
I(age - 11):SexFemale 0.000 -0.638  0.000
```

```
Standardized Within-Group Residuals:
```

```

      Min      Q1      Med      Q3      Max
-3.59804400 -0.45461690  0.01578365  0.50244658  3.68620792
```

```
Number of Observations: 108
```

```
Number of Groups: 27
```

Poglejmo intervale zaupanja za ocenjene parametre in jih primerjajmo z intervali zaupanja za `mod.lm`, ki ne upošteva slučajnega vpliva osebe na presečišče.

```
> intervals(mod.lme2)
```

```
Approximate 95% confidence intervals
```

```
Fixed effects:
```

```

              lower      est.      upper
(Intercept)  24.0013897 24.9687500 25.9361103
I(age - 11)   0.6301129  0.7843750  0.9386371
SexFemale    -3.8891901 -2.3210227 -0.7528554
I(age - 11):SexFemale -0.5465118 -0.3048295 -0.0631473
attr("label")
[1] "Fixed effects:"
```

```
Random Effects:
```

```
Level: Subject
```

```

              lower      est.      upper
sd((Intercept)) 1.321019 1.816214 2.497038
```

```
Within-group standard error:
```

```

      lower      est.      upper
1.186236 1.386382 1.620298
```

```
> confint(mod.lm)
```

```

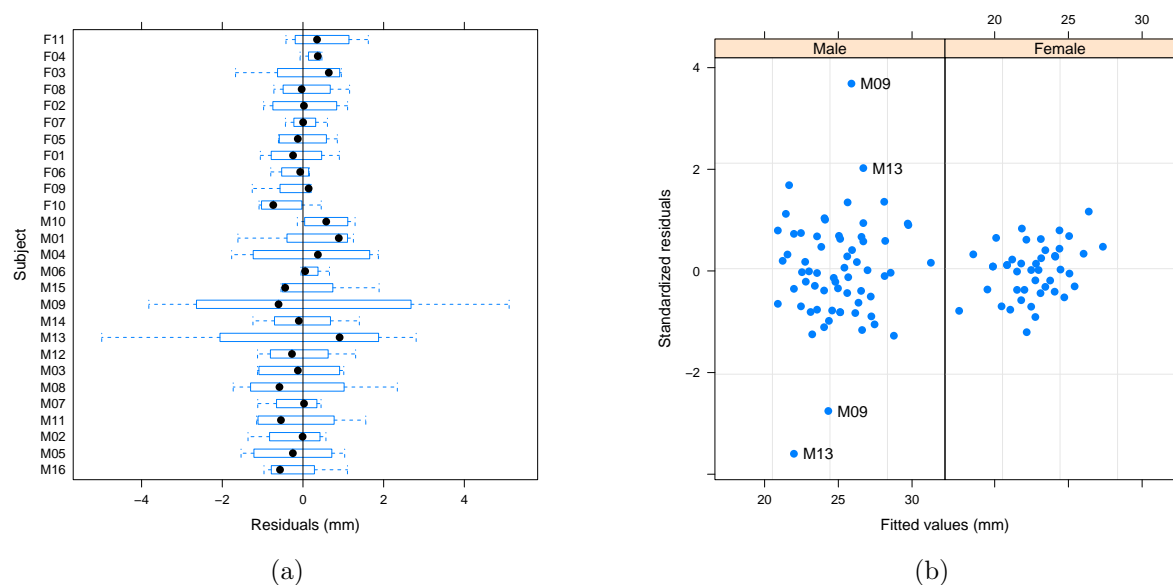
              2.5 %      97.5 %
(Intercept)  24.4092982 25.52820179
I(age - 11)   0.5341806  1.03456945
SexFemale    -3.1975152 -1.44453022
I(age - 11):SexFemale -0.6968089  0.08714982
```


Ključna razlika je opazna pri $I(\text{age} - 11)$; interval zaupanja za naklon je za `mod.lme2` precej ožji kot za `mod.lm`.

Ostanki za `mod.lme2` po osebah prikazuje Slika 7. Ostanki za vse osebe so zdaj porazdeljeni okoli vrednosti 0, videti je tudi, da je njihova variabilnost pri fantih večja kot pri dekletih.

```
> plot(mod.lme2, Subject~resid(.), abline=0,pch=16)
```

```
> plot(mod.lme2, resid(.,type="pearson")~fitted(.)|Sex,id=0.05,adj=-0.3,pch=16)
```


Slika 7: Ostanki za `model.lme2`

2.5 Modeliranje nekonstantne variance v LMM

Slika 7 kaže različno variabilnost med ostanki za dekleta in za fante. To heteroskedastičnost bomo poskusili odpraviti z modeliranjem variančne matrike napak tako, da uporabimo variančno strukturo `varIdent(form=~1|Sex)`. Variančno-kovariančna matrika napak $\mathbf{\Lambda}$ je diagonalna matrika z dvema različnima vrednostma, ena je varianca za fante in druga za dekleta. Model dopolnimo z dodatnim argumentom `weights` na enak način kot pri `gl`s modelih.

```
> mod.lme3<-lme(distance~I(age-11)*Sex, random=~1|Subject,
+               weights=varIdent(form=~1|Sex), data=Orthodont)
> summary(mod.lme3)
```

Linear mixed-effects model fit by REML
Data: Orthodont

```

      AIC      BIC    logLik
429.2205 447.7312 -207.6102

Random effects:
Formula: ~1 | Subject
      (Intercept) Residual
StdDev:      1.84757 1.669823

Variance function:
Structure: Different standard deviations per stratum
Formula: ~1 | Sex
Parameter estimates:
      Male      Female
1.0000000 0.4678944
Fixed effects: distance ~ I(age - 11) * Sex
              Value Std.Error DF   t-value p-value
(Intercept)    24.968750 0.5068650 79  49.26115  0.0000
I(age - 11)      0.784375 0.0933459 79   8.40288  0.0000
SexFemale       -2.321023 0.7623026 25  -3.04475  0.0054
I(age - 11):SexFemale -0.304830 0.1071828 79  -2.84402  0.0057
Correlation:
              (Intr) I(g-11) SexFml
I(age - 11)      0.000
SexFemale       -0.665  0.000
I(age - 11):SexFemale 0.000 -0.871  0.000

Standardized Within-Group Residuals:
      Min      Q1      Med      Q3      Max
-3.00556474 -0.63419474  0.01890475  0.55016878  3.06446971

Number of Observations: 108
Number of Groups: 27

> anova(mod.lme2,mod.lme3)

      Model df      AIC      BIC    logLik   Test  L.Ratio p-value
mod.lme2    1  6 445.7572 461.6236 -216.8786
mod.lme3    2  7 429.2205 447.7312 -207.6102 1 vs 2 18.53677  <.0001

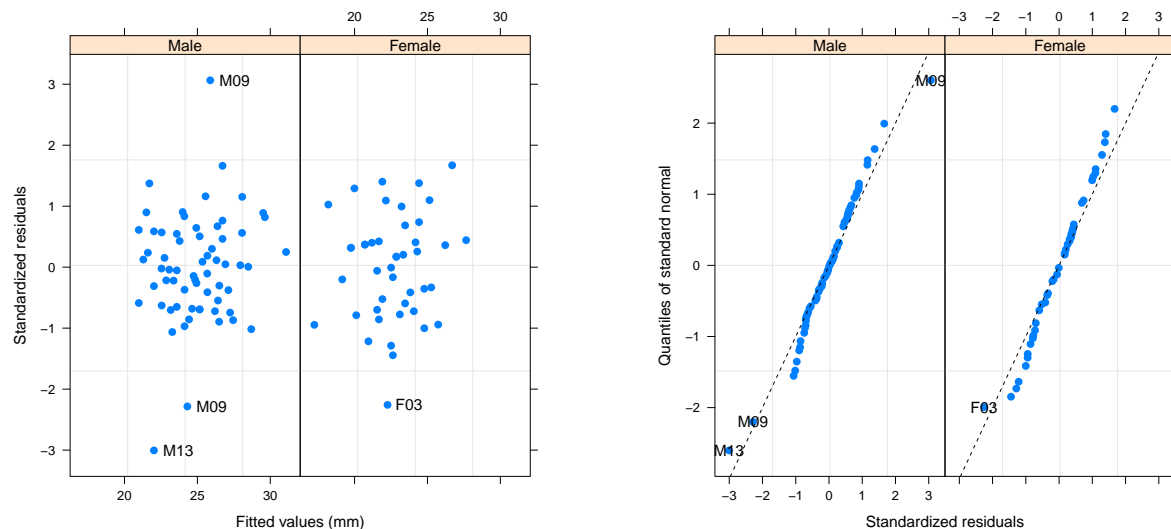
```

Ocenjeno razmerje med standardnim odklonom napak za dekleta in standardnim odklonom napak za fante je 0.468 in `mod.lme3` se pri testiranju pokaže za boljšega od `mod.lme2` ($p < 0.0001$).

Grafična prikaza na Sliki 8 kažeta ustrezno porazdelitev ostankov.

```
> plot(mod.lme3, resid(.,type="pearson")~fitted(.)|Sex,
+       id=0.05, adj=-0.3, pch=16)

> qqnorm(mod.lme3, ~resid(.,type="pearson")|Sex, abline=c(0, 1), lty=2,
+       grid=T, id=0.05, adj=0.5, pch=16)
```

Slika 8: Ostanki za `model.lme3` glede na `Sex`

```
> library(car)
> compareCoefs(mod.lme2,mod.lme3)
```

Calls:

```
1: lme.formula(fixed = distance ~ I(age - 11) * Sex, data = Orthodont,
  random = ~1 | Subject)
2: lme.formula(fixed = distance ~ I(age - 11) * Sex, data = Orthodont,
  random = ~1 | Subject, weights = varIdent(form = ~1 | Sex))
```

	Model 1	Model 2
(Intercept)	24.969	24.969
SE	0.486	0.507
I(age - 11)	0.7844	0.7844
SE	0.0775	0.0933
SexFemale	-2.321	-2.321
SE	0.761	0.762
I(age - 11):SexFemale	-0.305	-0.305
SE	0.121	0.107

Ocene parametrov fiksnih vplivov se ne spremenijo, malo pa se povečajo njihove standardne napake.

Ocene slučajnega vpliva posameznika na vrednost presečišča \mathbf{u}_0 izpišemo s funkcijo `random.effects`.

```
> u0<-random.effects(mod.lme3)
```

```
> u0
```

```
      (Intercept)
M16 -1.63488808
M05 -1.63488808
M02 -1.32348083
M11 -1.11587599
M07 -1.01207357
M08 -0.90827115
M03 -0.59686390
M12 -0.59686390
M13 -0.59686390
M14 -0.07785181
M09  0.12975302
M15  0.75256753
M06  1.16777720
M04  1.37538203
M01  2.30960379
M10  3.76283764
F10 -3.97023056
F09 -1.45756410
F06 -1.45756410
F01 -1.21826253
F05 -0.02175469
F07  0.33719766
F02  0.33719766
F08  0.69615002
F03  1.05510237
F04  2.13195942
F11  3.56776883
```

```
> mean(u0[,1])
```

```
[1] -1.422136e-15
```

```
> sd(u0[,1])
```

```
[1] 1.700613
```

Povprečje slučajnih vplivov na presečišče \mathbf{u}_0 je 0 in njihov standardni odklon je 1.70, kar je zelo blizu oceni za standardni odklon tega slučajnega vpliva izračunani po metodi največjega verjetja (Random effects, Residual = 1.67).

2.6 Testiranje domnev

Obrazložimo vpliv starosti in spola na `distance` na podlagi končnega modela `mod.lme3`. Testiramo štiri ničelne domneve:

- H_0 : povprečje distance pri starosti 11 let je pri moških in ženskah enako,
- H_0 : naklon pri moških je 0,
- H_0 : naklon pri ženskah je 0 in
- H_0 : naklon je pri moških in ženskah enak.

```
> library(multcomp)
> names(coefficients(mod.lme3))

[1] "(Intercept)"          "I(age - 11)"          "SexFemale"
[4] "I(age - 11):SexFemale"

> C<-rbind(c(0,0,1,0),c(0,1,0,0),c(0,1,0,1),c(0,0,0,1))
> rownames(C)<-c("presec.Female-presec.Male", "naklon.Male",
+               "naklon.Female", "naklon.Female-naklon.Male")
> test<-glht(mod.lme3, linfct=C)
> summary(test)
```

Simultaneous Tests for General Linear Hypotheses

```
Fit: lme.formula(fixed = distance ~ I(age - 11) * Sex, data = Orthodont,
  random = ~1 | Subject, weights = varIdent(form = ~1 | Sex))
```

Linear Hypotheses:

	Estimate	Std. Error	z value	Pr(> z)
presec.Female-presec.Male == 0	-2.32102	0.76230	-3.045	0.00833 **
naklon.Male == 0	0.78438	0.09335	8.403	< 0.001 ***
naklon.Female == 0	0.47955	0.05268	9.104	< 0.001 ***
naklon.Female-naklon.Male == 0	-0.30483	0.10718	-2.844	0.01551 *

Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1
(Adjusted p values reported -- single-step method)

```
> confint(test)
```

Simultaneous Confidence Intervals

```
Fit: lme.formula(fixed = distance ~ I(age - 11) * Sex, data = Orthodont,
  random = ~1 | Subject, weights = varIdent(form = ~1 | Sex))
```

```
Quantile = 2.4385
```

```
95% family-wise confidence level
```

Linear Hypotheses:

	Estimate	lwr	upr
presec.Female-presec.Male == 0	-2.32102	-4.17986	-0.46218
naklon.Male == 0	0.78438	0.55676	1.01199
naklon.Female == 0	0.47955	0.35110	0.60799
naklon.Female-naklon.Male == 0	-0.30483	-0.56619	-0.04347

Pri starosti 11 let je pri ženskah povprečje `distance` za 2.32 enot manjše kot pri moških (95 % interval zaupanja je 0.46, 4.18). Na leto se pri moških povprečje `distance` poveča za 0.78 enot (95 % interval zaupanja je 0.56, 1.01), pri ženskah pa za 0.48 enot (95 % interval zaupanja je 0.35, 0.61), razlika v naklonih je statistično značilna.

2.7 Napovedane vrednosti

Z lme modelom dobimo dve vrsti napovedanih vrednosti, **napovedi za populacijo**:

$$\widehat{distance}_{it} = \hat{\beta}_0 + \hat{\beta}_1 Sex_i + \hat{\beta}_2 (age_{it} - 11) + \hat{\beta}_3 Sex_i (age_{it} - 11) \quad (4)$$

in **napovedi za posamezno skupino** (v našem primeru za vsako osebo):

$$\widehat{distance}_{it} = (\hat{\beta}_0 + \hat{u}_{i0}) + \hat{\beta}_1 Sex_i + \hat{\beta}_2 (age_{it} - 11) + \hat{\beta}_3 Sex_i (age_{it} - 11). \quad (5)$$

V funkciji `fitted` z argumentom `levels` določimo, za katere napovedi gre; `level=0` določi napovedi za populacijo in `level=1` za posamezne osebe. Poglejmo izpis za napovedi za prvi dve in zadnji dve osebi.

```
> cbind(Orthodont, round(fitted(mod.lme3, level=0:1),1))[1:8,]
```

	distance	age	Subject	Sex	fixed	Subject
1	26.0	8	M01	Male	22.6	24.9
2	25.0	10	M01	Male	24.2	26.5
3	29.0	12	M01	Male	25.8	28.1
4	31.0	14	M01	Male	27.3	29.6
5	21.5	8	M02	Male	22.6	21.3
6	22.5	10	M02	Male	24.2	22.9
7	23.0	12	M02	Male	25.8	24.4
8	26.5	14	M02	Male	27.3	26.0

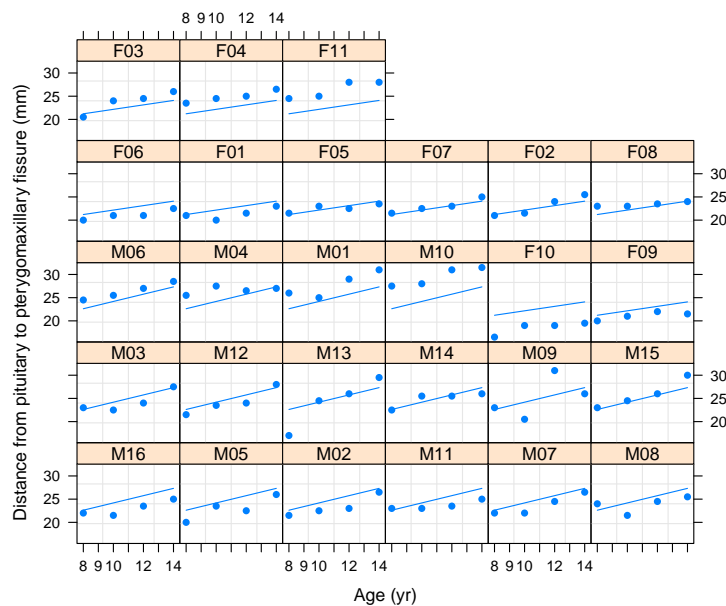
```
> cbind(Orthodont, round(fitted(mod.lme3, level=0:1),1))[101:108,]
```

	distance	age	Subject	Sex	fixed	Subject
101	16.5	8	F10	Female	21.2	17.2
102	19.0	10	F10	Female	22.2	18.2
103	19.0	12	F10	Female	23.1	19.2
104	19.5	14	F10	Female	24.1	20.1
105	24.5	8	F11	Female	21.2	24.8
106	25.0	10	F11	Female	22.2	25.7
107	28.0	12	F11	Female	23.1	26.7
108	28.0	14	F11	Female	24.1	27.7

Napovedi za populacijo (*fixed*) so za vse fante enake, prav tako za vsa dekleta, je pa razlika med spoloma; napovedi za *Subject* pa se med osebami razlikujejo.

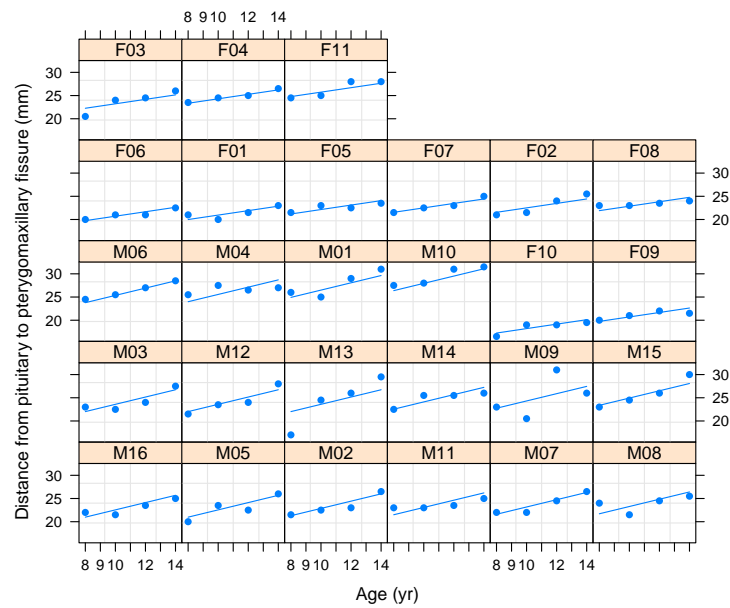
Napovedane vrednosti za *mod.lme3* za populacijo kaže Slika 9, za posamezno osebo pa Slika 10.

```
> plot(augPred(mod.lme3, level=0), grid=T, pch=16)
```


Slika 9: Napovedane vrednosti za populacijo za *mod.lme3*

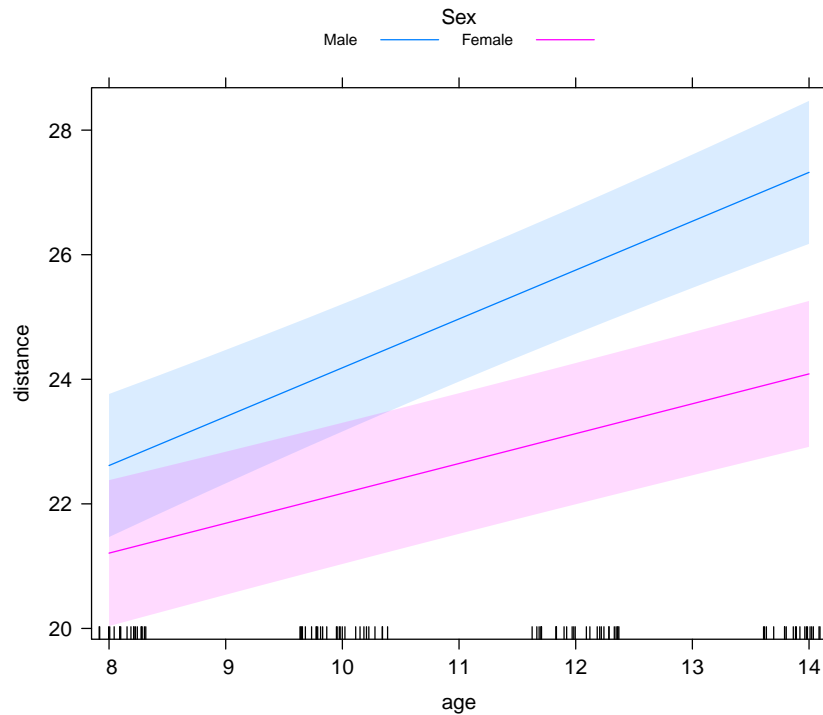
```
> plot(augPred(mod.lme3, level=1), pch=16, grid=T)
```


Slika 10: Napovedane vrednosti za posameznika za `mod.lme3`

Na Sliki 9 sta samo dve različni premici, ena je za vse fante in druga za vsa dekleta, vidna so odstopanja posameznika od populacije. Na Sliki 10 so nakloni za fante enaki, prav tako so enaki vsi nakloni za dekleta, presečišča pa so različna (vzporedne premice). Primerjava napovedi za populacijo fantov in deklet se bolj jasno vidi na Sliki 11.


```
> library(effects)
> plot(effect(c("I(age-11)", "Sex"), mod.lme3), ci.style="bands", multiline=T, main="")
```


Slika 11: Napovedane vrednosti s pripadajočimi 95 % IZ za povprečno napoved za populacijo za `mod.lme3`

Dodatek: napovedi za `distance` za posameznike M10, M11 in F03 pri starosti `age=13` in 15 (za ti dve starosti nimamo meritev), pa tudi za populacijo toliko starih fantov in deklet, dobimo s funkcijo `predict`.

```
> novaOrth<-data.frame(Subject=rep(c("M10", "M11", "F03"), c(2,2,2)),
+                        Sex=rep(c("Male", "Male", "Female"), c(2,2,2)),
+                        age=rep(c(13,15), 3))
```

```
> novaOrth
```

	Subject	Sex	age
1	M10	Male	13
2	M10	Male	15
3	M11	Male	13
4	M11	Male	15
5	F03	Female	13
6	F03	Female	15

```
> predict(mod.lme3, newdata=novaOrth, level=0:1)
```

	Subject	predict.fixed	predict.Subject
1	M10	23.60682	27.36966
2	M10	24.56591	28.32875
3	M11	23.60682	22.49094
4	M11	24.56591	23.45003
5	F03	26.53750	27.59260
6	F03	28.10625	29.16135

2.8 Alternativni pristop z modeliranjem variančno-kovariančne matrike napak

Modeliranje slučajnega vpliva osebe na presečišče zamenjamo z modeliranjem variančno-kovariančne matrike napak v okviru `glS` modela:

$$distance_{it} = \beta_0 + \beta_1(age_{it} - 11) + \beta_2 Sex_i + \beta_3 Sex_i(age_{it} - 11) + \varepsilon_{it}, \quad i = 1, \dots, S = 27, \quad t = 1, \dots, 4. \quad (6)$$

$$\boldsymbol{\varepsilon}_i = \begin{bmatrix} \varepsilon_{i1} \\ \varepsilon_{i2} \\ \varepsilon_{i3} \\ \varepsilon_{i4} \end{bmatrix} \sim \mathbf{N}(\mathbf{0}, \boldsymbol{\Sigma}_i).$$

V kontekstu mešanih modelov zapišemo variančno-kovariančno matriko napak za i -to osebo takole:

$$\boldsymbol{\Sigma}_i = \sigma^2 \boldsymbol{\Lambda}_i = \sigma^2 \mathbf{V}_i \mathbf{C}_i \mathbf{V}_i.$$

V tem primeru imata matriki \mathbf{V}_i in \mathbf{C}_i za i -to osebo naslednjo strukturo:

$$\mathbf{V}_i = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \delta_2 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \delta_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & \delta_4 \end{bmatrix}, \quad (7)$$

$$\mathbf{C}_i = \begin{bmatrix} 1 & \rho_{12} & \rho_{13} & \rho_{14} \\ \rho_{12} & 1 & \rho_{23} & \rho_{24} \\ \rho_{13} & \rho_{23} & 1 & \rho_{34} \\ \rho_{14} & \rho_{24} & \rho_{34} & 1 \end{bmatrix}. \quad (8)$$

Predpostavimo, da je variančno-kovariančna matrika $\mathbf{\Lambda}_i$ enaka za vse osebe. Ocenjujemo torej štiri parametre, ki določajo variančno strukturo napak, in šest korelacijskih koeficientov, skupaj 10 parametrov. Taki strukturi korelacijske matrike napak \mathbf{C}_i v kontekstu mešanih modelov pravimo **splošna korelacijska struktura** (*general correlation structure*). V paketu `nlme` tako strukturo povzame funkcija `corSymm`, ki jo uporabimo v argumentu `correlation` pri modeliranju s funkcijama `lme` ali `gls`.

Spremenljivko `distance` bomo s funkcijo `gls` modelirali v odvisnosti od `I(age-11)*Sex` s predpostavko različnih varianc pri različnih starostih in splošno strukturo korelacije napak.

```
> mod.gls1<-gls(distance~I(age-11)*Sex,
+               weights=varIdent(form=~1|age),
+               correlation=corSymm(form=~1|Subject), data=Orthodont)
> summary(mod.gls1)
```

Generalized least squares fit by REML

Model: distance ~ I(age - 11) * Sex

Data: Orthodont

	AIC	BIC	logLik
	452.5468	489.5683	-212.2734

Correlation Structure: General

Formula: ~1 | Subject

Parameter estimate(s):

Correlation:

	1	2	3
2	0.568		
3	0.659	0.581	
4	0.522	0.725	0.740

Variance function:

Structure: Different standard deviations per stratum

Formula: ~1 | age

Parameter estimates:

	8	10	12	14
	1.0000000	0.8788793	1.0744596	0.9586878

Coefficients:

	Value	Std.Error	t-value	p-value
(Intercept)	24.937123	0.4728666	52.73606	0.0000
I(age - 11)	0.826804	0.0822177	10.05627	0.0000

```

SexFemale          -2.271743  0.7408396 -3.06644  0.0028
I(age - 11):SexFemale -0.350439  0.1288104 -2.72058  0.0076

```

Correlation:

```

              (Intr) I(g-11) SexFml
I(age - 11)      0.112
SexFemale       -0.638 -0.072
I(age - 11):SexFemale -0.072 -0.638  0.112

```

Standardized residuals:

```

           Min           Q1           Med           Q3           Max
-2.34272826 -0.63481506 -0.07904148  0.63772264  2.16523296

```

Residual standard error: 2.329213

Degrees of freedom: 108 total; 104 residual

Ocenjeni korelacijski koeficienti napak so zelo podobni med sabo in tudi ocene razmerij med standardnimi odkloni napak ne odstopajo bistveno od 1. Poglejmo še intervale zaupanja za ocenjene parametre.

```
> intervals(mod.gls1)
```

Approximate 95% confidence intervals

Coefficients:

```

              lower      est.      upper
(Intercept)  23.9994110 24.9371232 25.87483543
I(age - 11)   0.6637629  0.8268037  0.98984450
SexFemale    -3.7408554 -2.2717427 -0.80262996
I(age - 11):SexFemale -0.6058749 -0.3504390 -0.09500314
attr(,"label")
[1] "Coefficients:"

```

Correlation structure:

```

           lower      est.      upper
cor(1,2) 0.2528700 0.5681970 0.7744035
cor(1,3) 0.3840801 0.6589493 0.8265260
cor(1,4) 0.1846617 0.5220393 0.7493509
cor(2,3) 0.2728723 0.5806064 0.7805551
cor(2,4) 0.4827690 0.7249210 0.8640956
cor(3,4) 0.5133557 0.7396207 0.8697391
attr(,"label")
[1] "Correlation structure:"

```

Variance function:

```

      lower      est.      upper
10 0.6372783 0.8788793 1.212075
12 0.8032124 1.0744596 1.437308
14 0.6877138 0.9586878 1.336432
attr(,"label")
[1] "Variance function:"

```

```

Residual standard error:
      lower      est.      upper
1.766609 2.329213 3.070986

```

Vsi intervali zaupanja za korelacijske koeficiente se prekrivajo, kar nakazuje na to, da bi v modelu lahko privzeli enostavnejšo korelacijsko strukturo, kjer je korelacija med vsemi časi/starostmi enaka ρ (*compound symmetry*):

$$\mathbf{C}_i = \begin{bmatrix} 1 & \rho & \rho & \rho \\ \rho & 1 & \rho & \rho \\ \rho & \rho & 1 & \rho \\ \rho & \rho & \rho & 1 \end{bmatrix} \quad (9)$$

Tako korelacijsko strukturo povzame funkcija `corCompSymm`. Tudi ocenjena razmerja standardnih odklonov pri posameznih starostih so blizu 1, vsi intervali zaupanja za razmerje standardnih odklonov vsebujejo vrednost 1, kar kaže, da heteroskedastičnosti po času ni potrebno vključiti v model. Model `mod.gls1` zato poenostavimo tako, da odstranimo modeliranje strukture varianc in korelacije napak modeliramo z `corCompSymm`:

```

> mod.gls2<-glms(distance~I(age-11)*Sex,weights=NULL,
+               correlation=corCompSymm(form=~1|Subject), data=Orthodont)
> summary(mod.gls2)

```

```

Generalized least squares fit by REML
Model: distance ~ I(age - 11) * Sex
Data: Orthodont
      AIC      BIC    logLik
445.7572 461.6236 -216.8786

```

```

Correlation Structure: Compound symmetry
Formula: ~1 | Subject
Parameter estimate(s):
      Rho
0.6318381

```

```

Coefficients:
              Value Std.Error  t-value p-value
(Intercept)  24.968750 0.4860003 51.37600 0.0000

```

```

I(age - 11)          0.784375 0.0775011 10.12082 0.0000
SexFemale            -2.321023 0.7614161 -3.04830 0.0029
I(age - 11):SexFemale -0.304830 0.1214209 -2.51052 0.0136

```

Correlation:

```

              (Intr) I(g-11) SexFml
I(age - 11)      0.000
SexFemale        -0.638 0.000
I(age - 11):SexFemale 0.000 -0.638 0.000

```

Standardized residuals:

```

           Min           Q1           Med           Q3           Max
-2.45773173 -0.57853118 -0.07360637 0.58204364 2.29634479

```

Residual standard error: 2.284881

Degrees of freedom: 108 total; 104 residual

Primerjava modelov `mod.gls1` in `mod.gls2` pokaže, da je `mod.gls2` zaradi svoje enostavnejše strukture boljši, razlika v številu ocenjenih parametrov je velika, $14 - 6 = 8$.

```
> anova(mod.gls1, mod.gls2)
```

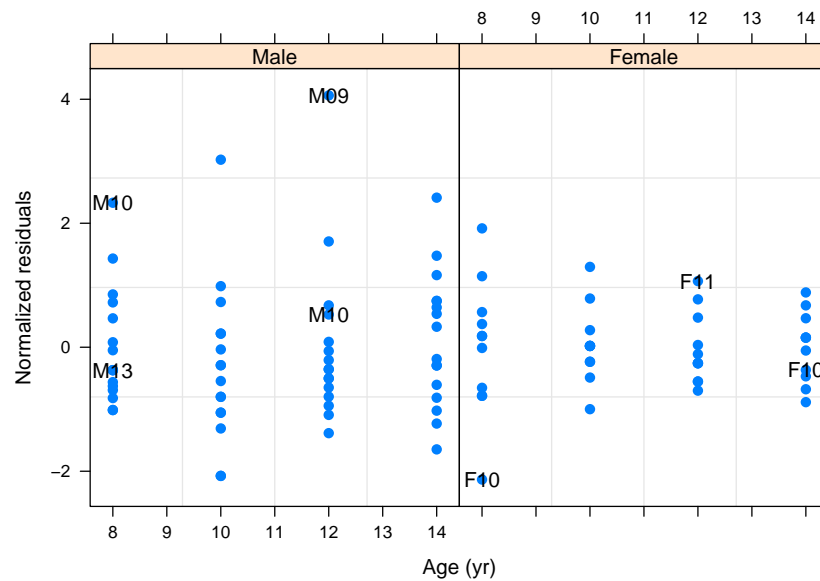
```

      Model df      AIC      BIC    logLik  Test  L.Ratio p-value
mod.gls1    1 14 452.5468 489.5683 -212.2734
mod.gls2    2  6 445.7572 461.6236 -216.8786 1 vs 2 9.210449 0.3249

```

Če je model, v katerem modeliramo variančno-kovariančno matriko napak sprejemljiv, velja, da so t. i. **normalizirani ostanki**, $r_i = \hat{\sigma}^{-1}(\hat{\Lambda}_i^{-1/2})^T(y_i - \hat{y}_i)$ porazdeljeni $N(0, I)$. Zato za diagnostične grafične prikaze uporabimo normalizirane ostanke, kar pomeni, da ima argument `type` v funkciji `resid` vrednost `"n"`:

```
> plot.lme(mod.gls2, resid(.,type="n")~age/Sex,id=0.05,adj=0.5, pch=16)
```


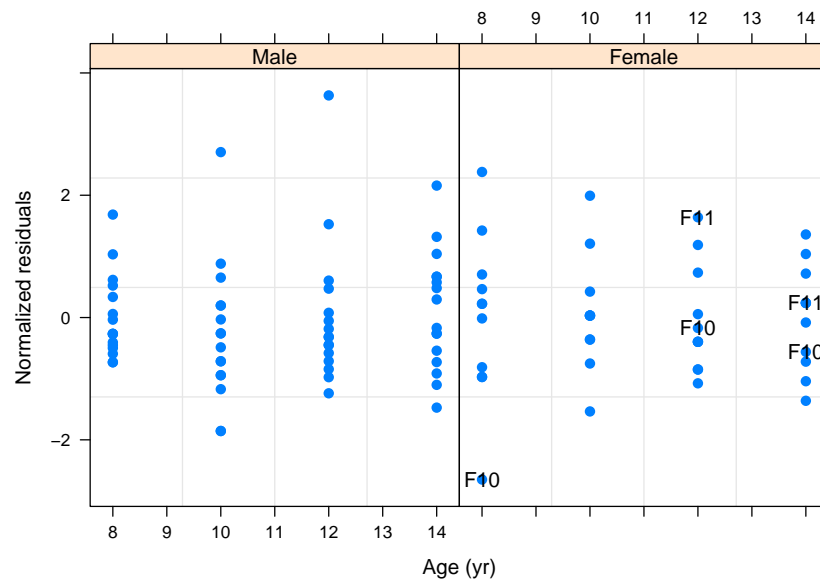
Slika 12: Ostanke za `mod.gls2` po age in Sex

Slika 12, ki prikazuje ostanke za `mod.gls2`, je zelo podobna Sliki 7, vidi se razliko v variabilnosti ostankov med fanti in dekleti, zato naredimo `mod.gls3`, kjer to heteroskedatičnost modeliramo s funkcijo `varIdent(form= ~ 1|Sex)`.

```
> mod.gls3<-glms(distance~I(age-11)*Sex,
+               weights=varIdent(form=~1|Sex),
+               correlation=corCompSymm(form=~1|Subject), data=Orthodont)
> anova(mod.gls2,mod.gls3)
```

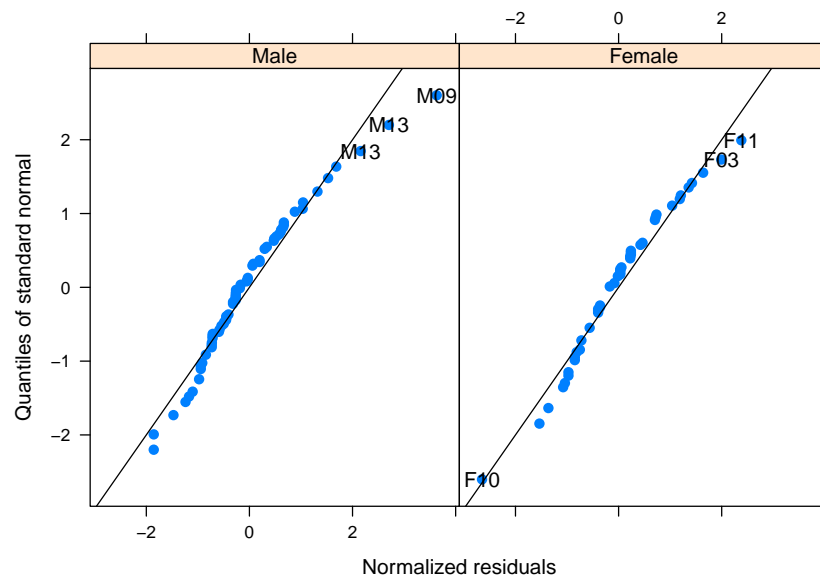
	Model	df	AIC	BIC	logLik	Test	L.Ratio	p-value
mod.gls2	1	6	445.7572	461.6236	-216.8786			
mod.gls3	2	7	436.1887	454.6994	-211.0943	1 vs 2	11.56859	7e-04

```
> plot(mod.gls3, resid(.,type="n")~age|Sex,id=0.05,adj=0.5,pch=16)
```


Slika 13: Ostanki za `mod.gls3` po age in Sex

```
> qqnorm(mod.gls3, ~resid(.,type="n")|Sex, abline=c(0, 1), id=0.05, adj=0.5, pch=16)
```


Slika 14: Ostanki za `mod.gls3` po Sex

Sliki 13 in 14 kažeta na ustrezno porazdelitev ostankov modela `mod.gls3`, ki je zelo podobna porazdelitvi ostankov modela `mod.lme3`.

```
> summary(mod.gls3)
```

Generalized least squares fit by REML

Model: distance ~ I(age - 11) * Sex

Data: Orthodont

AIC	BIC	logLik
436.1887	454.6994	-211.0943

Correlation Structure: Compound symmetry

Formula: ~1 | Subject

Parameter estimate(s):

Rho
0.7342506

Variance function:

Structure: Different standard deviations per stratum

Formula: ~1 | Sex

Parameter estimates:

Male	Female
1.0000000	0.5818398

Coefficients:

	Value	Std.Error	t-value	p-value
(Intercept)	24.968750	0.6727718	37.11326	0.0000
I(age - 11)	0.784375	0.0866677	9.05037	0.0000
SexFemale	-2.321023	0.8218888	-2.82401	0.0057
I(age - 11):SexFemale	-0.304830	0.1058772	-2.87909	0.0048

Correlation:

	(Intr)	I(g-11)	SexFml
I(age - 11)	0.000		
SexFemale	-0.819	0.000	
I(age - 11):SexFemale	0.000	-0.819	0.000

Standardized residuals:

Min	Q1	Med	Q3	Max
-2.69114771	-0.60955147	-0.07845008	0.50459020	2.78466249

Residual standard error: 3.007434

Degrees of freedom: 108 total; 104 residual

Primerjajmo še modela `mod.lme3` in `mod.gls3`, ki nista hierarhična, zato se test logaritma razmerja verjetij ne izvede:

```
> anova(mod.lme3,mod.gls3)
```

	Model	df	AIC	BIC	logLik
mod.lme3	1	7	429.2205	447.7312	-207.6102
mod.gls3	2	7	436.1887	454.6994	-211.0943

Glede na AIC kriterij je boljši model `mod.lme3`. Primerjava standardnih napak ocen parametrov obeh modelov ne pokaže bistvenih razlik.

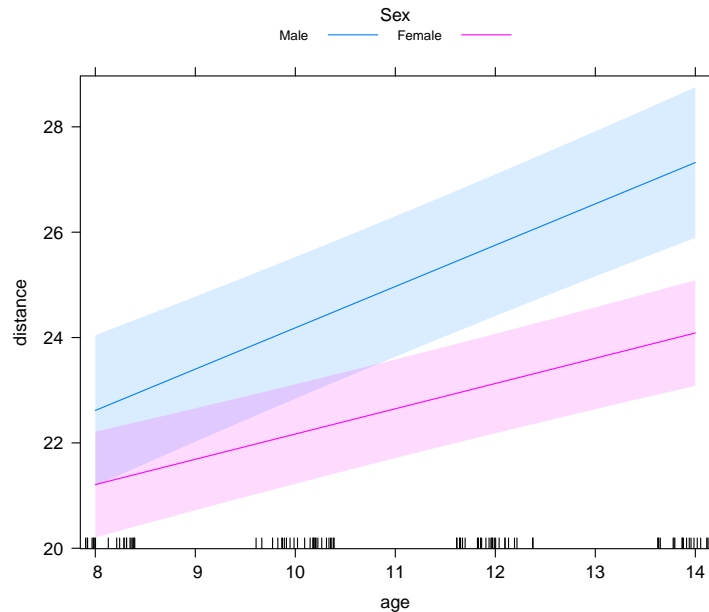
```
> compareCoefs(mod.lme3,mod.gls3)
```

Calls:

```
1: lme.formula(fixed = distance ~ I(age - 11) * Sex, data = Orthodont,
  random = ~1 | Subject, weights = varIdent(form = ~1 | Sex))
2: gls(model = distance ~ I(age - 11) * Sex, data = Orthodont, correlation =
  corCompSymm(form = ~1 | Subject), weights = varIdent(form = ~1 | Sex))
```

	Model 1	Model 2
(Intercept)	24.969	24.969
SE	0.507	0.673
I(age - 11)	0.7844	0.7844
SE	0.0933	0.0867
SexFemale	-2.321	-2.321
SE	0.762	0.822
I(age - 11):SexFemale	-0.305	-0.305
SE	0.107	0.106

```
> plot(effect(c("I(age-11)", "Sex"), mod.gls3), ci.style="bands", multiline=T, main="")
```


Slika 15: Napovedane vrednosti s pripadajočimi 95 % IZ za povprečno napoved za populacijo za `mod.gls3`

Kako se odločiti, ali `lme` ali `glms`? To je precej odvisno od narave vzorčenja. Če imamo opravka z vzorčenjem v skupinah, je bolj naravna pot `lme`. To velja tudi za kratke časovne vrste kot v našem primeru; sicer pa se pri analizi časovnih vrst in prostorskih podatkov v splošnem bolj ukvarjamo z modeliranjem v okviru `glms`.

3 VAJE

3.1 Število jajčnih foliklov

Jajčni folikel je izoblikovana tkivna struktura v jajčniku, ki vsebuje jajčece. Raziskovalci so opazovali število velikih jajčnih foliklov pri enajstih kobilah (Pierson in Ginther, 1987) v več časovnih točkah estrusnega cikla. Podatki so v podatkovnem okviru `Ovary` vrste `groupedData` v paketu `nlme`. Spremenljivka `follicles` je število jajčnih foliklov večjih od 10 mm v premeru, `Time` je čas v estrusnem ciklu. Opazovanja so bila narejena vsak dan od treh dni pred ovulacijo do treh dni po naslednji ovulaciji. Za vsako kobilico je `Time=0` pri prvi opazovani ovulaciji in `Time=1` pri naslednji ovulaciji; `Mare` je spremenljivka, ki označuje posamezno kobilico. Primer je povzet iz knjige Pinheiro J. C. in Bates D. M. (2001).

```
> head(Ovary)
```

```
Grouped Data: follicles ~ Time | Mare
Mare      Time follicles
```

```
1  1 -0.13636360      20
2  1 -0.09090910      15
3  1 -0.04545455      19
4  1  0.00000000      16
5  1  0.04545455      13
6  1  0.09090910      10
```

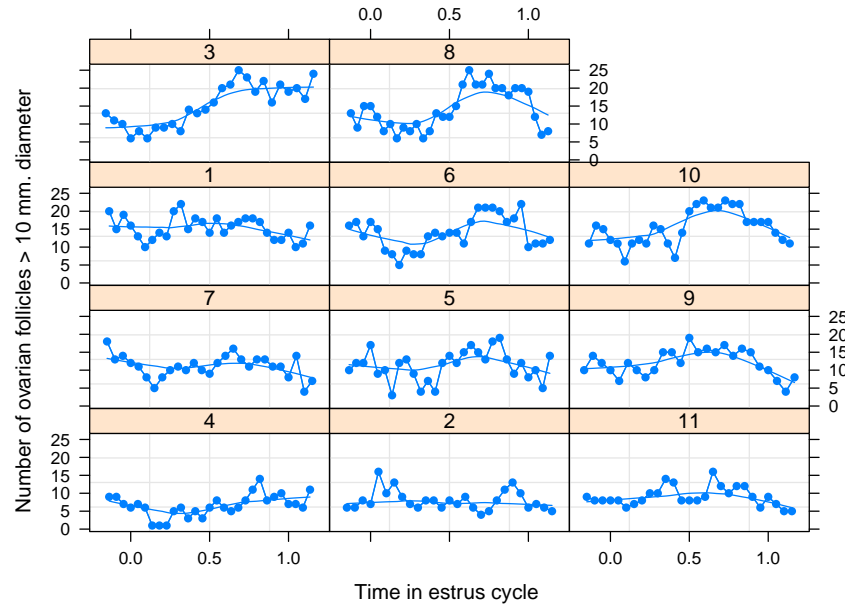
```
> summary(Ovary)
```

	Mare	Time	follicles
8	: 31	Min. : -0.1667	Min. : 1.00
4	: 29	1st Qu.: 0.1667	1st Qu.: 8.00
5	: 29	Median : 0.5000	Median :12.00
1	: 29	Mean : 0.5000	Mean :12.04
6	: 29	3rd Qu.: 0.8333	3rd Qu.:15.00
10	: 29	Max. : 1.1667	Max. :25.00
(Other):132			

```
> str(Ovary)
```

```
Classes 'nfnGroupedData', 'nfGroupedData', 'groupedData' and 'data.frame':      308 ob
$ Mare      : Ord.factor w/ 11 levels "4"<"2"<"11"<"7"<...: 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 ...
$ Time      : num  -0.1364 -0.0909 -0.0455 0 0.0455 ...
$ follicles: num  20 15 19 16 13 10 12 14 13 20 ...
- attr(*, "formula")=Class 'formula' language follicles ~ Time | Mare
.. ..- attr(*, ".Environment")=<environment: R_GlobalEnv>
- attr(*, "labels")=List of 2
..$ x: chr "Time in estrus cycle"
..$ y: chr "Number of ovarian follicles > 10 mm. diameter"
```

```
> plot(Ovary, type=c("p","l","smooth"), pch=16)
```


Slika 16: Število jajčnih foliklov s premerom nad 10 mm v času estrusnega cikla za enajst kobil; za vsako kobilo je $\text{Time}=0$ pri prvi ovulaciji in $\text{Time}=1$ pri drugi ovulaciji

Slika 16 kaže, da se število jajčnih foliklov v času znotraj ciklusa periodično spreminja. V mešanem modelu bomo zato fiksni vpliv časa modelirali kot sinusno nihanje (harmonična regresija). Sinusno nihanje z amplitudo A , frekvenco f in faznim zamikom α lahko izrazimo z linearno kombinacijo sinusnega in kosinusnega člena:

$$A \sin(2\pi ft + \alpha) = \beta_1 \sin(2\pi ft) + \beta_2 \cos(2\pi ft). \quad (10)$$

Do izraza na desni strani (10) pridemo ob upoštevanju zvez: $\sin^2(x) + \cos^2(x) = 1$ ter $\sin(x + y) = \sin(x)\cos(y) + \cos(x)\sin(y)$. Velja: $A \cos(\alpha) = \beta_1$ in $A \sin(\alpha) = \beta_2$. Iz teh dve enačbi sledi:

$$A = \sqrt{\beta_1^2 + \beta_2^2},$$

$$\sin(\alpha) = \frac{\beta_2}{\sqrt{\beta_1^2 + \beta_2^2}}. \quad (11)$$

V kontekstu podatkov `Ovary` ima f vrednost 1 (opazovan je en estrusni cikel, $\text{Time}=0$ na

začetku in `Time=1` na koncu cikla). Fazni zamik α pa predstavlja čas med ovulacijo ($t = 0$) in časom, ko nihanje doseže povprečno število jajčnih foliklov (β_0). Model harmonične regresije v tem primeru zapišemo:

$$y_{ij} = \beta_0 + \beta_1 \sin(2\pi t_{ij}) + \beta_2 \cos(2\pi t_{ij}) + \varepsilon_{ij}. \quad (12)$$

V model bomo v prvem primeru vključili tri slučajne vplive kobile: na presečišče, na sinusni in na kosinusni člen. Model za i -to kobilo v j -tem času t_{ij} za ta primer zapišemo takole:

$$y_{ij} = (\beta_0 + u_{0i}) + (\beta_1 + u_{1i}) \sin(2\pi t_{ij}) + (\beta_2 + u_{2i}) \cos(2\pi t_{ij}) + \varepsilon_{ij}. \quad (13)$$

V modelu ocenjujemo tri parametre fiksnih vplivov ($\beta_0, \beta_1, \beta_2$). Parameter β_0 predstavlja povprečno število jajčnih foliklov v estrusnem ciklu, na podlagi parametrov β_1 in β_2 pa izračunamo amplitudo A in fazni zamik sinusnega nihanja α . Poleg fiksnih vplivov v modelu ocenjujemo tri variance slučajnih vplivov in tri kovariance slučajnih vplivov ter varianco napak. V (13) u_{i0} predstavlja slučajni vpliv kobile na presečišče, u_{i1} slučajni vpliv kobile na sinusni člen in u_{i2} slučajni vpliv kobile na kosinusni člen.

$$\mathbf{u}_i = \begin{pmatrix} u_0 \\ u_1 \\ u_2 \end{pmatrix} \sim \mathbf{N}_3(\mathbf{0}, \Psi), \quad \varepsilon_{ij} \sim \mathbf{N}(0, \sigma^2). \quad (14)$$

V tem primeru je splošna variančno-kovariančna matrika slučajnih vplivov dimenzije 3×3 :

$$\Psi = \begin{pmatrix} \sigma_{u_0}^2 & Cov(u_0, u_1) & Cov(u_0, u_2) \\ Cov(u_0, u_1) & \sigma_{u_1}^2 & Cov(u_1, u_2) \\ Cov(u_0, u_2) & Cov(u_1, u_2) & \sigma_{u_2}^2 \end{pmatrix}. \quad (15)$$

```
> mod.o0.lme <- lme(follicles ~ sin(2*pi*Time) + cos(2*pi*Time),
+                   random=~sin(2*pi*Time) + cos(2*pi*Time)|Mare, data=Ovary)
> intervals(mod.o0.lme)
```

Approximate 95% confidence intervals

Fixed effects:

	lower	est.	upper
(Intercept)	10.237383	12.1859113	14.13443968
$\sin(2 * \pi * \text{Time})$	-4.637722	-3.2966775	-1.95563307
$\cos(2 * \pi * \text{Time})$	-1.664766	-0.8731382	-0.08151003

```
attr(,"label")
[1] "Fixed effects:"
```

Random Effects:

Level: Mare

	lower	est.	upper
--	-------	------	-------

```

sd((Intercept))          1.9790090  3.2293322  5.26960016
sd(sin(2 * pi * Time))   1.2554966  2.0928355  3.48862798
sd(cos(2 * pi * Time))   0.3269650  1.0670096  3.48205292
cor((Intercept),sin(2 * pi * Time)) -0.8939344 -0.5697096  0.14594207
cor((Intercept),cos(2 * pi * Time)) -0.9793782 -0.8014465  0.07665652
cor(sin(2 * pi * Time),cos(2 * pi * Time)) -0.6619608  0.1780972  0.81984005

```

Within-group standard error:

```

      lower      est.      upper
2.775573 3.019479 3.284819

```

Intervali zaupanja za korelacijske člene variančno-kovariančne matrike slučajnih vplivov so široki in vsebujejo vrednost 0, zato ocenimo, da so slučajni vplivi medsebojno neodvisni in v drugem koraku modeliramo variančno-kovariančno matriko slučajnih vplivov kot diagonalno matriko. V lme funkciji `random` argument definiramo s funkcijo `pdDiag`:

$$\Psi = \begin{pmatrix} \sigma_{u_0}^2 & 0 & 0 \\ 0 & \sigma_{u_1}^2 & 0 \\ 0 & 0 & \sigma_{u_2}^2 \end{pmatrix}. \quad (16)$$

```

> mod.o1.lme <- lme(follicles ~ sin(2*pi*Time) + cos(2*pi*Time),
+                   random=pdDiag(~sin(2*pi*Time) + cos(2*pi*Time)),
+                   data=Ovary)
> intervals(mod.o1.lme)

```

Approximate 95% confidence intervals

Fixed effects:

```

      lower      est.      upper
(Intercept)  10.276652 12.1871657 14.09767953
sin(2 * pi * Time) -4.637521 -3.2981263 -1.95873172
cos(2 * pi * Time) -1.667829 -0.8820666 -0.09630429
attr("label")
[1] "Fixed effects:"

```

Random Effects:

Level: Mare

```

      lower      est.      upper
sd((Intercept))  2.0105422 3.164144 4.979654
sd(sin(2 * pi * Time)) 1.2549259 2.089711 3.479801
sd(cos(2 * pi * Time)) 0.5461156 1.054054 2.034424

```

Within-group standard error:

```

      lower      est.      upper
2.777786 3.020299 3.283984

```

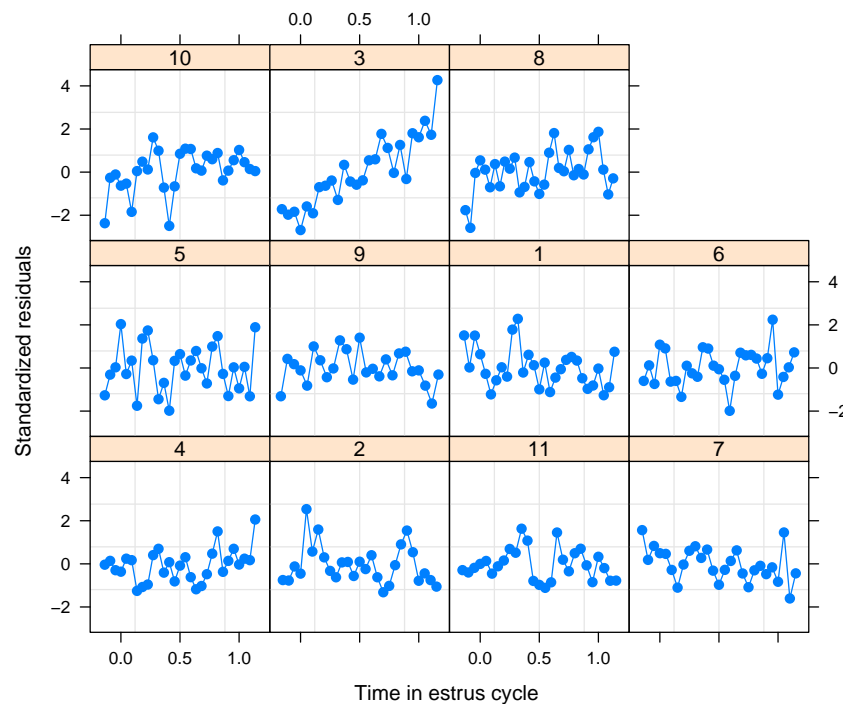
Aproksimativni intervali zaupanja za `mod.o1.lme` za standardne odklone slučajnih vplivov kažejo, da je ocena standardnega odklona slučajnega vpliva kobile na kosinusni člen pol manjša kot pri sinusnem členu, kar pomeni, da morda ta slučajni vpliv v modelu ni potreben. Test logaritma razmerja verjetij tega ne pokaže:

```
> mod.o2.lme <- lme(follicles ~ sin(2*pi*Time) + cos(2*pi*Time),
+                   random=pdDiag(~sin(2*pi*Time)),
+                   data=Ovary)
> anova(mod.o1.lme, mod.o2.lme )
```

	Model	df	AIC	BIC	logLik	Test	L.Ratio	p-value
mod.o1.lme	1	7	1633.616	1659.658	-809.8078			
mod.o2.lme	2	6	1638.082	1660.404	-813.0409	1 vs 2	6.466236	0.011

Modela nista enakovredna, zato nadaljujemo z analizo modela `mod.o1.lme`. Poglejmo časovne vrste ostankov za posamezno kobilico in izračunajmo in narišimo njihov avtokorelogram, ki ga za `lme` model naredi funkcija `ACF` iz paketa `nlme` (Sliki 17 in 18).

```
> plot(mod.o1.lme, resid(.,type="p")~Time|Mare, pch=16, type="b")
```

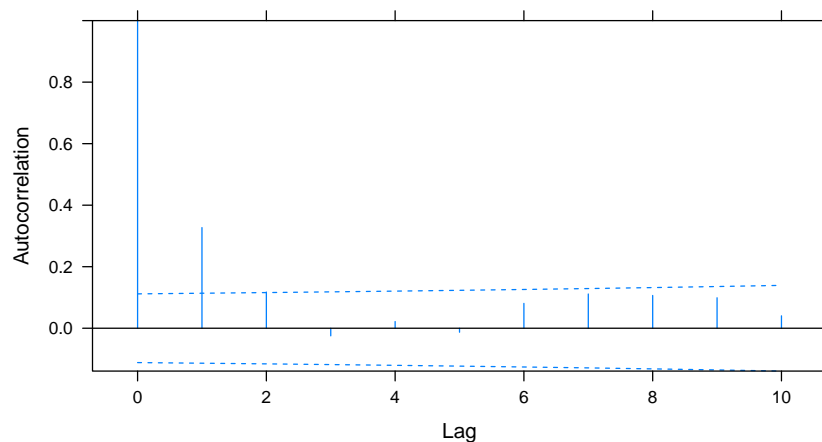

Slika 17: Časovne vrste ostankov za `mod.o1.lme`

```
> ACF(mod.o1.lme, maxLag=10)
```


	lag	ACF
1	0	1.00000000
2	1	0.32719494
3	2	0.11764533
4	3	-0.02482731
5	4	0.02176065
6	5	-0.01305529
7	6	0.08078725
8	7	0.11135095
9	8	0.10651786
10	9	0.09906737
11	10	0.04033596

```
> plot(ACF(mod.o1.lme, maxLag=10, resType="n"), alpha=0.05)
```


Slika 18: Avtokorelogram za ostanke `mod.o1.lme`

Avtokorelogram ostankov za `mod.o1.lme` kaže, da med njimi obstaja avtokorelacija prvega ali drugega reda. Poskusimo v prvem primeru za modeliranje avtokorelacije napak uporabiti avtoregresijski model prvega reda $AR(1)$.

```
> mod.o1.lme.cor <- update(mod.o1.lme, correlation=corAR1())
> anova(mod.o1.lme, mod.o1.lme.cor)
```

	Model	df	AIC	BIC	logLik	Test	L.Ratio	p-value
mod.o1.lme	1	7	1633.616	1659.658	-809.8078			
mod.o1.lme.cor	2	8	1565.448	1595.210	-774.7240	1 vs 2	70.16759	<.0001

Test logaritma razmerja verjetij pokaže, da smo z modeliranjem avtokorelacije bolje opisali podatke. Aproximativni 95 % interval zaupanja za koeficient avtokorelacije napak prvega

reda je (0.43, 0.69) in ne vsebuje vrednosti 0, kar dodatno kaže na smiselnost modeliranja avtokorelacije napak.

```
> intervals(mod.o1.lme.cor)
```

Approximate 95% confidence intervals

Fixed effects:

	lower	est.	upper
(Intercept)	10.330919	12.1880885	14.04525774
sin(2 * pi * Time)	-4.177139	-2.9852978	-1.79345659
cos(2 * pi * Time)	-1.818054	-0.8777618	0.06253073

```
attr("label")
[1] "Fixed effects:"
```

Random Effects:

Level: Mare

	lower	est.	upper
sd((Intercept))	1.699262e+00	2.8584039583	4.808248e+00
sd(sin(2 * pi * Time))	3.926131e-01	1.2579880575	4.030773e+00
sd(cos(2 * pi * Time))	6.464180e-91	0.0003289627	1.674094e+83

Correlation structure:

	lower	est.	upper
Phi	0.4314982	0.5721863	0.6857022

```
attr("label")
[1] "Correlation structure:"
```

Within-group standard error:

	lower	est.	upper
	3.023508	3.507051	4.067926

Pri analizi 95 % intervalov zaupanja za standardne odklone slučajnih vplivov vidimo, da je ocena standardnega odklona za slučajni vpliv kobile na kosinusni člen zelo blizu 0 in pripadajoč interval zaupanja je zaradi numerične nestabilnosti na robu definicijskega prostora parametra strašno širok. To kaže, da smo ob modeliranju avtokorelacije napak izničili ta slučajni vpliv, zato ga izločimo iz modela (mod.o2.lme.cor).

```
> mod.o2.lme.cor <- lme(follicles ~ sin(2*pi*Time) + cos(2*pi*Time),
+                       random=pdDiag(~sin(2*pi*Time)), correlation=corAR1(), data=Ovary)
> anova(mod.o1.lme.cor, mod.o2.lme.cor)
```

	Model	df	AIC	BIC	logLik	Test	L.Ratio	p-value
mod.o1.lme.cor	1	8	1565.448	1595.21	-774.724			
mod.o2.lme.cor	2	7	1563.448	1589.49	-774.724	1 vs 2	1.833037e-07	0.9997

Poglejmo še, ali je potrebno upoštevati slučajni vpliv kobile na sinusni člen. Z modeliranjem avtokorelacije v ostankih se je tudi ocena za standardni odklon tega slučajnega vpliva zmanjšala, njen interval zaupanja pa povečal, njegova spodnja meja je blizu 0:

```
> mod.o3.lme.cor <- lme(follicles ~ sin(2*pi*Time) + cos(2*pi*Time),
+                        random=pdDiag(~1), correlation=corAR1(), data=Ovary)
> anova(mod.o2.lme.cor, mod.o3.lme.cor)

              Model df      AIC      BIC    logLik    Test    L.Ratio p-value
mod.o2.lme.cor      1   7 1563.448 1589.490 -774.7240
mod.o3.lme.cor      2   6 1562.447 1584.769 -775.2233 1 vs 2 0.9987813 0.3176

> intervals(mod.o3.lme.cor)
```

Approximate 95% confidence intervals

Fixed effects:

	lower	est.	upper
(Intercept)	10.328909	12.189583	14.0502567
sin(2 * pi * Time)	-3.936398	-2.947283	-1.9581675
cos(2 * pi * Time)	-1.892351	-0.880716	0.1309191

attr("label")
[1] "Fixed effects:"

Random Effects:

Level: Mare

	lower	est.	upper
sd((Intercept))	1.635785	2.807268	4.817719

Correlation structure:

	lower	est.	upper
Phi	0.4878973	0.6074422	0.7046207

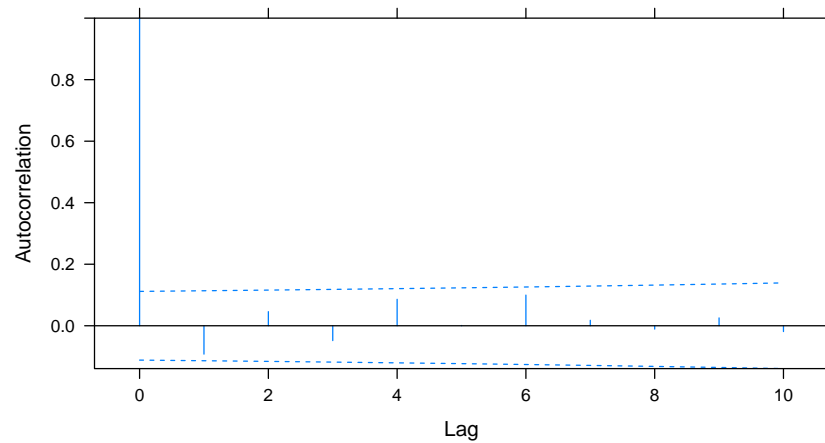
attr("label")
[1] "Correlation structure:"

Within-group standard error:

	lower	est.	upper
	3.195701	3.665450	4.204249

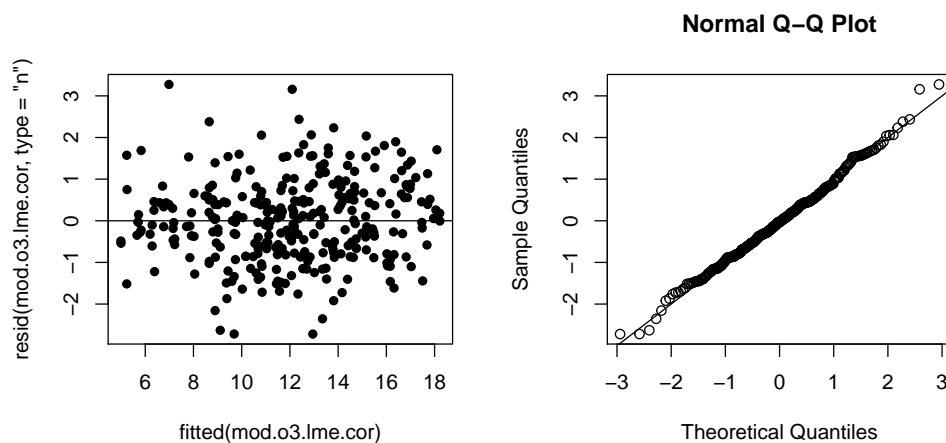
Tudi slučajni vpliv kobile na sinusni člen ni več statistično značilen. Slika 19 kaže, da ni več avtokorelacije v ostankih modela `mod.o3.lme.cor`.

```
> plot(ACF(mod.o3.lme.cor, maxLag=10, resType="n"), alpha=0.05)
```


Slika 19: Avtokorelogram za normalizirane ostanke za `mod.o3.lme.cor`

```
> par(mfrow=c(1,2))
> plot(fitted(mod.o3.lme.cor), resid(mod.o3.lme.cor, type="n"), pch=16)
> abline(h=0)
> qqnorm(resid(mod.o3.lme.cor, type="n"))
> abline(a=0,b=1)
```


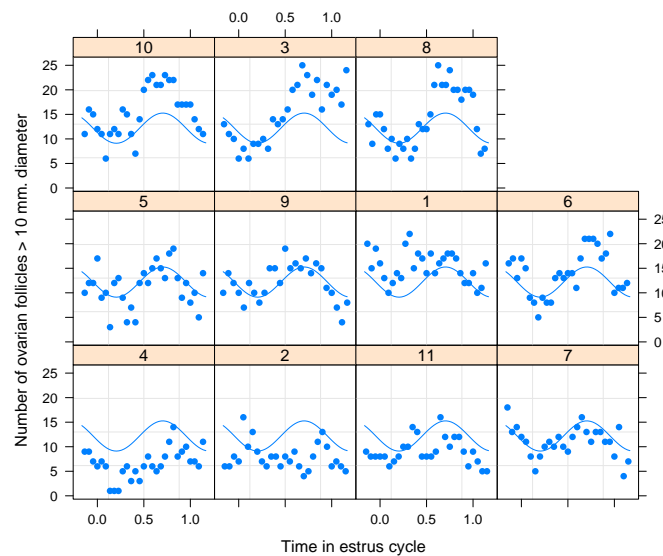
Slika 20: Ostanke za `mod.o3.lme.cor`

Slika 21 kaže populacijske napovedi izbranega modela `mod.o3.lme.cor` in Slika 22 kaže napovedi za posamezno kobilu. Končni model torej predpostavlja sinusno nihanje števila

jajčnih foliklov v času estrusnega cikla. Upoštevan je slučajni vpliv kobile na presečišče in avtokorelacija napak AR(1). Ocena za povprečno število jajčnih foliklov v estrusnem ciklu je 12.2 s 95 % intervalom zaupanja (10.3, 14.1). Ocena za amplitudo je $\sqrt{(2.95^2 + 0.88^2)} = 3.08$ in za fazni zamik $\text{asin}(0.88/3.08) = 0.29$.

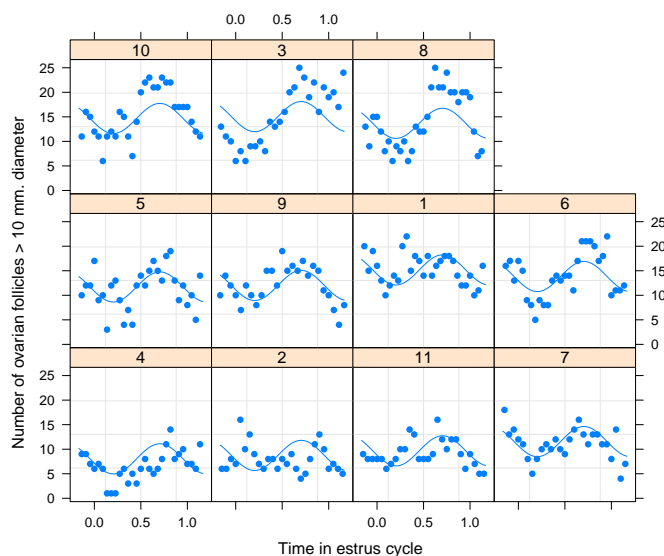
Kako bi ocenili interval zaupanja za ti dve oceni?

```
> plot(augPred(mod.o3.lme.cor, level=0), grid=T, pch=16)
```


Slika 21: Napovedane vrednosti za populacijo za `mod.o3.lme.cor`

```
> plot(augPred(mod.o3.lme.cor, level=1), grid=T, pch=16)
```


Slika 22: Napovedane vrednosti za kobile `mod.o3.lme.cor`

Modelirajte avtokorelacijo napak še z modeloma MA(2) ali ARMA(1,1) in primerjajte rezultate.